

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ТУРКШУНОСЛИК ТАДҚИҚОТЛАРИ

БИРИНЧИ КИТОБ

ТОШКЕНТ – 2009

Ушбу тўпламга туркшуносликнинг бугунги керакли йўналишларига бағишланган манбашунослик, адабиётшунослик ва тилшуносликка тегишли илмий мақолалар жамланди.

Тўплам туркшунослар ва шу йўналишда билим олаётган талабалар учун мўлжалланган.

Тошкент Давлат Шарқшунослик институтининг Илмий кенгаши нашрга тавсия этган.

Мухаррирлик кенгаши:

Абдурахим МАННОНОВ, филология фанлари доктори, профессор,

Қосимжон СОДИҚОВ, филология фанлари доктори, профессор,

Хазифа ИСЛОМЖОНОВА, филология фанлари доктори,

Мирсодик ИСХОҚОВ, тарих фанлари доктори,

Қудратулла ОМОНОВ, филология фанлари номзоди, доцент.

Тақризчилар:

филология фанлари доктори **Қ. Махмудов**
филология фанлари доктори, профессор **Ҳ. Дадабоев**

© Тошкент Давлат Шарқшунослик институти, 2009 йил.

СЎЗ БОШИ

Туркшуносликда шу чокқача яратилган фундаментал тадқиқотларни четга сурмаган ҳолда, тўпланган илғор тажрибаларга таяниб, уларни янгича кўзқарашлар, кейинчалик юзага чиққан маълумотлар билан бойитиб, янги-янги ишларни амалга оширишнинг вақти келди.

Узлуксиз чоп этиб келинаётган “Письменные памятники Востока”, “Тюркологический сборник”, “Тюркологические исследования” сингари тўпламлар шарқшунослик ва туркшуносликнинг кўзга кўринган мактабларида яратилган сара тадқиқотларни илм кишиларига етказишга, фан тараққиётига хизмат қилаётгани кундай аён. Ушбу тўпламлар ўзининг илмийлиги, материалга ёндашув усули, аҳамияти билан аллақачон катта обрў-этиборга, юқори мавқега кўтарилган. Уларнинг даражасига етиш ҳар қандай илмий мактабга ҳам насиб этавермайди. Лекин, олимларимизнинг асарларини, улар яратган янгиликларни илмий оммага етказишиб туришда ана шундай салоҳиятли нашрларнинг йўлини тутган маъкул.

Тошкент Давлат Шарқшунослик институтининг туркшунослари кўпдан буён ўзлари яратаётган ишларини юзага чиқариш, уларни мутахассислар ҳукмига етказиб туриш мақсадида йилда бир илмий тўплам чиқариб туриш истагида эдилар. Қўлингизда ўқиб турганингиз “Туркшунолик тадқиқотлари” тўплами шу уринишнинг илкин натижасидир. Келгусида чиқарилуви чамаланаётган тўпламлар институт олимларинигина эмас, мамлакатимизнинг бошқа ўқув юртларида ишлаётган туркшуносларни ҳам бирлаштиради, деган умиддамиз.

БИРИНЧИ БЎЛИМ. МАНБАШУНОСЛИК ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

БУЮК ИПАК ЙЎЛИ ВА ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА МАРКАЗИЙ ОСИЁДА КЕЧГАН ТАРИХИЙ- МАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

Т а я н ч т у ш у н ч л а р : Буюк ипак йўли, тарихий-маданий жараёнлар, адабий алоқалар, тилларнинг ривожини, ёзув маданияти, диний-фалсафий қарашлар такомилли.

Э ʼ т и б о р қ а р а т и л а ё т г а н м а с а л а л а р :

Буюк ипак йўли ва унинг кишилик цивилизацияси тарихидаги ўрни.

Буюк ипак йўли ва Осие халқлари орасида буддизмнинг ёйилиши.

Марказий Осие ва Узоқ Шарқ халқларининг ёзув маданияти тарихи.

Буюк ипак йўли эткисида айрим ўлкаларда юзага келган икхитилчилик (билингвизм).

Буюк ипак йўлининг халқаро тиллари. Қадимги туркий ва суғд тиллари халқаро дипломатик муносабатларда, қарвон йўлларида мулоқот тили сифатида.

Шарқ тилларининг ўзаро таъсири, адабий алоқалар тарихи.

Мелоддан бурунги чоғларда ва мелоднинг бошларида

Евро-Осиёни боғлаб турган Буюк ипак йўли ушбу савдо йўлида жойлашган мамлакатларнинг иқтисодий ривожлануви учунгина хизмат қилиб қолмай, дунё халқларининг маданий муносабатлари, тилларнинг ўзаро таъсири, адабий алоқаларга ҳам кенг йўл очиб берди. Айрим динларнинг кенг ёйилувиغا имкон яратди, билим ва қарашларнинг тарқалиши, кишилик юзйилликлар оша тўплаган тириклик тажрибалари, илғор аъёнларининг бир юртдан иккинчи юртга ўтишини, фалсафий фикрлар бирлигини таъминлади. Шу йўсун Буюк ипак йўли коммуникация вазифасини ўтаб, кишилик цивилизациясига йўл очиб берди.

Ушбу мақоламизда Буюк ипак йўли таъсирида Ўрта ва Марказий Осиё халқлари орасида кечган тарихий-маданий жараёнлар: маданият соҳасида юз берган ўзгаришлар, адабий алоқалар, тилларнинг ривож, ёзув маданияти, диний-фалсафий қарашлар тарихи тўғрисида сўз юритмоқчимиз.

Буюк ипак йўли туфайли **Осиё халқлари орасида кенг ёйилган динлардан бири буддизмдир.** Илк ўрта асрларда Марказий Осиёда юз берган маданий ўзгаришлар буддизмнинг тарихи билан боғланади. Буддизм қадимги Ҳиндистондан Ўрта Осиёга кириб келгач, Буюк ипак йўлига тушиб олди ва бу имконият унинг келгуси такомилени белгилаб берди. Унинг бошқа мамлакатларга кириб бориши ва қудратли бир динга айланувида Буюк ипак йўлининг аҳамияти каттадир.

Буддизм Буюк ипак йўли орқали Ўрта Осиёдан Хитойга ўтди. У ердан Осиёнинг бошқа элларига ёйилди. Буддизмнинг кейинги такомилида унинг илкин йўли, Ўрта Осиё орқали ўтганлигининг таъсири бор. Қадимги хитой, корейс ва япон буддизмининг айрим қирралари қадимги

турк буддизмига ўхшаб кетишининг сабаблари ҳам шундан бўлса керак. Буддизм бир ўлкадан иккинчи ўлкага ўтар экан, янги жамоага бурунги жамоанинг маданий анъаналари, расм-русумларини, унинг диний қарашларини ҳам олиб ўтган.

Ўтмишда Шарқда буддизмнинг махаяна мазҳаби кенг ёйилган эди. Маълумки, махаяна буддизмига Ҳиндистонда асос солинган. Лекин у Ўрта Осиё тупроғида, бу ердаги халқлар орасида ўзининг амалий тадбиқини топди; унинг қайси қондаларини қўлламоқ маъқул, қай жиҳатига ислоҳ киритиш кераклиги шу ерда аён бўлиб, синовдан ўтди. Буддизм ўзининг юксалиш қаловини шу ерда топди. Бу ерларда махаяна буддизмининг ерли халқлар андоза олиши мумкин бўлган қолипи ишлаб чиқилди. Ушбу қолип кейинчалик буддизмни қабул қилган бошқа халқлар учун ҳам ўрнак бўлиб хизмат қилди. Буюк ипак йўлида яшовчи халқлар унинг асосида ўз эътиқод ўлчовларини яратдилар. Шу йўсун буддизм Буюк ипак йўлидаги халқларни бир-бири билан боғлаб турди, Шарқ халқлари ўртасидаги маданий анъаналар узлуксизлигини, диний-фалсафий қарашлар бирлигини таъминлаб берди.

Марказий Осиё ва Узоқ Шарқ халқларининг ёзув маданияти тарихида ҳам Буюк ипак йўлининг таъсири катта. Буни мелоддан бурунги чоғларда ва илк ўрта асрларда амал қилган ёзувлар, айниқса, оромий ёзув тармоғининг тарихий такомиллида, бу тизимга кирувчи ёзувларнинг юзага келишида ёрқин кузатишимиз мумкин. Оромий тизимидаги ёзувларнинг тарихий такомилли, бу тармоқнинг Марказий Осиё бўйлаб ёйилуви ҳам бевосита ипак йўли ва унинг эткисида

юзага келган ижтимоий-сиёсий, маданий жараёнлар билан боғлиқдир. Марказий Осиё халқлари орасида кечган ижтимоий-сиёсий, маданий муносабатлар, савдо алоқалари туфайли оромий ёзуви кенг қулоч ёйди. Мелоддан бурунги юзйилликлардаёқ ерли халқлар оромий алифбоси негизида ўз тилларининг фонетик қолипига тушадиган янги-янги ёзувларни ярата бошладилар. Авеста, қадимги хоразмий, суғд, моний ёзувлари [1] оромий алифбоси негизида юзага келган ана шундай миллий ёзувлардан эди. Кейинчалик бу тизим янги бир ёзув билан бойиди: тахминан V–VI юзйилликларда (ундан бурунроқ ҳам бўлиши мумкин) кунимизда “уйғур ёзуви” деб аталаётган қадимги турк алифбоси шаклланди.

Фанда уйғур хати суғд алифбоси негизида юзага келган, деб қаралади. Шундайми ёки у тўғридан-тўғри оромий алифбосидан тармоқ отганми, келгусида янги кўзқарашлар ўртага ташланса, ажабмас. Нима бўлганда ҳам, турклар бу ёзувни яратишда суғдларнинг оромий ёзувини ўзлаштиришдаги амалий тажрибаларидан фойдалангани аниқ.

Уйғур ёзувининг юзага келиш тарихини муайян давр ёки ўтмишдан қолган бирон-бир ёзма ёдгорликка боғлаб бўлмайди. Ёзув бир ўтиришда бир киши томонидан яратилиб, амалга тадбиқ этилган, дейиш ҳам тўғри эмас. Унинг келиб чиқиши деганда, Буюк ипак йўлидаги халқларнинг маданий, ижтимоий-сиёсий муносабатлари таъсирида ёзув амалиётида юз берган ўзгаришларни, оромий алифбосининг туркчалашувини тушунмоқ керак. Бу жараён бир алифбонинг бошқа бир тилнинг фонетик тизимига механик равишда мослашуви ҳам эмас. У узок

тарихий ва график тараққиёт босқичини ўз ичига олади.

Уйғур хати мустақил алифбо сифатида ўз тараққиёт йўлини бошлагандан кейин ҳам замонлар оша оромий тизимидаги бошқа ёзувлар, хусусан, суғд хати билан ёнма-ён қўлланилган. Иккала ёзув ҳам бу даврда бир-бири билан яқин боғланишда бўлиб, бунинг таъсирида ўзларининг график такомил чўққисига кўтарилдилар. Қизиги шундаки, сўнгги босқич суғд хатида битилган матнлар палеографик жиҳатдан уйғур хатига яқин туради. Шунингдек, кейинги даврларнинг суғдча матнларида уйғур хатига тегишли бўлган ёзув хусусиятларини кузатишимиз мумкин. Бундай ҳодиса ёзувлар тарихида учрайвермайди. У суғд тили ҳамда ёзувининг туркий тиллар таъсирида янги босқичга кирганлиги билан белгиланади. Демак, қадимги турклар ўз ёзув амалиётида бошда суғдларнинг амалий фаолиятидан фойдаланган бўлсалар, кейинчалик акс таъсир жараёни юз берган: суғдлар туркларнинг миллий ёзув яратишдаги тажрибаларини қўллаган. Буни қарангки, ушбу йўл суғд тили учун жуда қўл келди.

Янада аҳамиятлиси, оромий ёзуви негизида келиб чиққан уйғур хати туркий халқларнинг ёзув маданияти тарихида қўлланилган асосий ёзувлардан бирига айланди. Туркий халқлар исломни қабул қилганларидан сўнг аста-секин араб ёзувини ҳам қўллай бошладилар. Бирок, ислом таъсирида қабул қилинган араб ёзуви қадимги туркий-уйғур ёзувини сиқиб чиқара олмади. Натижада мусулмон турклар XV асрнинг охирларига дайин уйғур ва араб ёзувларидан фойдаландилар. Ҳатто темурийлар давлатида ҳам уйғур хати кенг ишлатилган. Қадимги турк ёзув анъанасини

сақлаб, турк ислом дунёсида араб ёзувиға тўла ўтилгунға қадар уйғур хатини кенг қўллаган ҳам темурийлар эди. Темурбекнинг ўзи давлат ишларида, ички ҳамда халқаро дипломатик муносабатларда, бадиий адабиёт соҳасида, илмий доираларда уйғур хатининг кенг амал қилишиға хайрихоҳлик қилди ва бунинг ижросиға катта эътибор қаратди. Уйғур хати туркий ёзма тилнинг етакчи, темурийлар салтанатининг иш юритувчи расмий ёзуви сифатида хизмат қилди. XVI асрдан бошлаб у истемолдан чиқиб кетди. Аммо Турфон ўлкасидаги турк-буддистлар XVII юзийилликда ҳам ундан фойдаланганлар.

Муҳими, оромий тизимидаги ёзувларнинг тарихий тараққиёти уйғур ёзуви билан тўхтаб қолгани йўқ. Уйғур хати Марказий Осиёда амал қилган бошқа ёзувларнинг шаклланувиға ҳам асос бўлган. Чингизхон замониға келиб, мўғуллар уйғур хати негизида ўз ёзувларини яратдилар. Фанда бу ёзув “мўғул хати” деб аталади. Кейинчалик эса мўғул хатидан манжур ёзуви, унинг асосида эса, мутахассисларнинг эътироф этишича, корейс ёзуви келиб чиққан [2]. Демак, оромий ёзув тизимининг тармоқ отишида, хусусан, оромий алифбосидан манжур ёзувиғача (бундан ўтиб корейс алифбосиғача?) бўлган тарихий тараққиётида Буюк ипак йўли ва унинг эткисида юзаға келган маданий жараёнларнинг ўрни каттадир.

Шарқ тилларининг ўзаро таъсири, адабий алоқалар ва шарқ халқларининг маданий муносабатлари тарихида ҳам Буюк ипак йўлининг ўрни бор. Биринчи ва иккинчи кўк турк хоқонлиқлари, кейинчалик унинг ўрнида юзаға келган уйғур хоқонлиғи ва давлатларида

суғд, хитой тилларига эътибор айрича эди.

Илк ўрта асрларда Буюк ипак йўлининг Каспий ёқаларидан бошлаб Узоқ Шарққача бўлган чизиғида халқаро мулоқат тили сифатида икки тил етакчилик қилар эди: буларнинг бири суғдча, иккинчиси эса эски туркий тилдир. Бунинг ўзига яраша тарихий, ижтимоий-сиёсий сабаблари мавжуд. Бу, биринчи галда, ана шу минтақадаги тил вазияти, ижтимоий-сиёсий жараёнлар билан боғлиқ. Маълумки, буддизмнинг Марказий Осиё халқлари орасида ёйилуви ва турғун бир динга айланувида суғдларнинг хизмати катта бўлган. Манбаларнинг гувоҳлик берувича, илк ўрта асрларда суғд тили ва ёзувининг қўлланув доираси Суғд давлатидан чиқиб Марв, шимолий Бохтар ва улкан турк ўлкалари – Чоч воҳаси, Фарғона, Етгисув, ҳозирги Синжон ерлари ва Марказий Мўғулистонга қадар ёйилган эди. Бу, аввало, Ўрта ва Марказий Осиёдан ўтган савдо карвон йўллари, хусусан, ипак йўлида турклар билан суғдларнинг биргалиқда олиб борган ишлари, шунингдек, уч диний оқим – буддизм, монийлик ва настурийликни ерли халқлар, жумладан, турклар орасида ёйиш йўлида олиб борган уринишлари билан боғлиқ. Динни ташвиқ қилувчиларнинг катта бир гуруҳи суғд жамоаларидан чиққан. Йирик карвон йўлларида қатнайдиغان савдогарларнинг кўпи суғдлардан эди. Савдо йўлларининг ҳар жой-ҳар жойида савдо-сотик ишлари ва бошқа юмушлар билан бориб ўша ерларда қолиб кетган кишилардан тузилган суғд жамоалари яшаган.

Буюк ипак йўли ёқаларидан, савдо карвонлари кўниб ўтайдиган қишлоқлардан кўплаб суғдча ёзма ёдгорликлар ҳам топилган. Суғдча ёзма ёдгорликларнинг

асл эгалари суғдларнинг ўзи - савдогарлар, зиёратчилар, сайёҳлар ёки бирон сабаб ила ўша юртларга бориб қолган кишилардир. Бирок, ёдгорликлар орасида турк муҳотида, турк жамоалари томонидан яратилганлари ҳам бор.

Яна бир жиҳати, айрим юртларда турк-суғд иккитиллиги ҳам амал қилган. XI асрда яшаб ўтган тилшунос Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, Баласағун, Тираз, Мадинатулбайза шаҳарларининг халқлари суғдча ва туркча сўзлаганлар [3]. Ушбу факт икки масалага зътибор қаратишни тақазо этади: биринчидан, бу ўринда шу ўлкаларда икки тилда сўзлашувчи икки халқ яшаганлиги кўзда тутилмоқда; иккинчидан эса, бу ўлка халқларининг (суғдақ, канчак, арғуларнинг) икки тиллиги. Маълумки, кўк турк, уйғур ҳоконликлари ва қорахонийлар замонида бу ўлкаларда турклар билан бирга бошқа юртдан келиб ўрнашиб қолган суғдлар ҳам яшар эди. Маҳмуд Кошғарий сўғдақ (яъни суғд) халқини икки тилда сўзлашувчилар деб таъкидлаганда [4], кўпроқ шу ўлкалардаги суғдларни кўзда тутган кўринади.

Кўк турк, уйғур ҳоконликлари ва қорахонийлар даврида Баласағун аҳолиси икки тилли эди. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, баласағунликлар суғдча ва туркча сўзлаганлар [5]. Чамаси, қорахонийлар замонига келиб, бу ерлик суғдларнинг турклашув жараёни юз бера бошлаган кўринади. Маҳмуд Кошғарий soğdaq (яъни “суғд”) сўзига изоҳ бера туриб: “Soğdaq - Баласағунга жойлашган бир қавм. Улар Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги Сўғддан бўлиб, кейин турклашиб кетган одамлар” деб ёзган эди [6].

Бунинг сингари омиллар ҳам, кези келганда, суғд тили мавқеининг ошишига туртки бериб турарди. Шунинг

сингари ходисалар сабаб бўлиб, суғд тили Буюк ипак йўлининг Марказий Осиёни кесиб ўтган чизигида ўзаро алоқа тилларидан бирига айланиб қолди.

Туркий тилнинг савдо йўлларида миллатлароро алоқа тилига айланишининг эса бошқа бир сабаби бор. Маълумки, эски турклар бу кенг тупроқларда ёйилиб яшаган, бу ерларнинг катта бир қисми туркларнинг қўл остида бўлган. Турк хоқонлиқлари ва давлатларида расмий тил туркий тил эди. Хоқонларнинг ёрлиқлари, давлат тузуклари, йилнома ва тарихий битиглар, илмий ва бадиий адабиёт туркийда яратилган. Ҳатто диний-фалсафий асарларнинг ҳам туркийга ўтирилганлиги аниқ минтақадаги тил вазияти билан ўлчанадн. Бу ерлардан ўтган қарвон йўлларию сайёҳлар дейсизми, турклар билан борди-келдиси бор қўшни юртлар дейсизми, турк давлатлари билан муроса қилишга, минтақадаги тил вазияти билан келишишга мажбур эдилар. Қолаверса, турк хоқонларининг қўшни давлатлар билан ёзишмалари туркий тилда кечган. Маҳмуд Қошғарийнинг ёзишича, мочинликлар ва чинликларнинг айрича тиллари бор бўлса ҳам, шаҳарликлар туркчани яхши биладилар. Олимнинг яна таъкидлашича, уларнинг турклар билан ёзишмалари туркчадир [7]. Бу омиллар, ўз навбатида, қарвон йўлларида эски туркий тилнинг мулоқат тили сифатида ишлатилишини таъминлаб берди.

Буюк ипак йўлида ўзаро муносабатларда, юрт ташиқарисыда олиб борилган савдо-сотик ишларида, айирбошлашда, борди-келди ва расмий-дипломатик муносабатларда хитой тили катта мавқега эришган дея олмаймиз. Шунга карамай, хитой тили ижтимоий-сиёсий,

маданий муносабатлар эткисида қадимги турк ва уйғур хоқонлиқлари даврида турк зиёлилари, зодагонлар орасида эътиборли бир тилга айланган эди. Турк зиёлилари, давлат арбоблари, ёзувчи ва тарихчилари орасида хитой тилини биладиганлар, хитойча йилномалар, илмий, тарихий-бадий, диний-фалсафий асарларни мутолаа қиладиганлар ҳам кўп эди. Шунингдек, турк зодагонлари ва зиёлилари ичида Хитойда билим олиб қайтганлар ҳам бўлган. Уларни кўпи турк давлатларида юқори лавозимларни эгаллаб турган. Ана шундай кишилардан бири Иккинчи кўк турк хоқонлиғи даврида яшаб ўтган улуғ файласуф, тарихчи ва адиб, саркарда ва давлат арбоби Тўнжукдир. У Хитойда ҳам таниқли эди. Хитойлар уни Юанчжен деганлар.

Яна бир учи, қадимги турк давлатларида монументал матнларни битишда, туркий тил билан баробар, суғд, ора-чора, хитой тилидан ҳам фойдаланилган. Бунинг ёрқин мисолини 732 йили саркарда Кул тигин хотирасига тикланган ёдгорликда кўришимиз мумкин. Ёдгорликнинг тўртала юзида ёзуви бор: Шарққа қараган юзи, икки ёнига кўк турк ҳарфлари билан туркий матн битилган; Ғарбга қараган юзидаги матн эса хитойча [8]. Ёдгорликдаги туркий матнни кўк турк адабиётининг йирик намояндаси, ёзувчи ва тарихнавис Йўллуғ тигин битган. Хитойча матннинг муаллифи эса хитой генерали Чангдир. Ушбу матнни у хитой императорининг кўрсатмасига кўра ёзган. Туркий битигда унинг оти *Ўаң сәңјүн* дея қайд этилади. Отига қўшилаётган *сәңјүн* сўзи унинг ҳарбий унвони бўлиб, “генерал” англамидадир.

Орадан кўп вақт ўтмай, 735 йили Билга хоқон

хотирасига тикланган ёдгорликда ҳам хитой тили эътибордан четда қолгани йўқ. Ушбу қабртошнинг Шарққа қараган юзи ва икки ёнидаги матн туркий тилда. Ғарбга қараган юзида эса хитойча матннинг излари бор [9]. Бироқ, тош парчаланиб кетгани учун хитойча ёзуви ўқиб бўлмас даражада.

Марказий Осиё минтақасида, хусусан, қадимги турк давлатларида уч тилли ёдгорликлар ҳам яратилган. Шулардан бири 3- Қорабалғасун битигидир. Тўқуз ўғуз (уйғур) хоқони Алп Билга хотирасига атаб 820–821 йилларда ўрнатилган ушбу ёдгорликнинг матни уч тилда: туркий, суғдча ва хитойчада [10]. Кўринадики, турк муҳотида монументал матнларни бирйўла нуфузли тилларнинг бир нечасида битиш анъанаси узоқ давом этган.

Буюк ипак йўли узра буддизмнинг ёйилиши шарқ халқларининг маданий алоқалари, шарқ тилларининг ўзаро таъсирини ҳам таъминлаб берди. Буни қадимги хитой-турк маданий муносабатлари, адабий алоқаларида ҳам кузатишимиз мумкин.

Қадимги турклар орасида буддизмнинг тарқалиши, бошлаб, таржимачилик соҳасида катта бурилиш ясади. Туркий халқлар буддизм динига сиғинган чоғларда хитой тилидан қадимги туркий тилга кўплаб диний-фалсафий, тарихий, бадиий асарлар, таботатга тегишли китоблар таржима қилинган. Вазият тақазоси билан турк зиёлилари ичидан хитой тилининг билимдонлари, шарқшунос олимлар етишиб чикди. Шулардан бири Х юзйилликда яшаб ижод этган хитойшунос олим Сингку Сели (~Шингқу Шели) тудунгдир. Унинг отига қўшилаётган tuduŋ сўзи қадимги уйғур хоқонлигида

“ҳоким, юқори мансаб”ни билдирган. Бу унвон Сингку Селининг мансабдор киши, шунинг билан бир қаторда, замонасининг етук зиёлиси ўтганидан дарак беради. Унинг хитойчадан қадимги туркий тилга таржима қилган уч асари етиб келган. Булар: “Олтун тусли ёруғ” (“Altun öñlüg yaruq” = “Suvamaprabhasa sutra”), “Сюань-цзан кечмиши” (“Tsi-in-čun kavi nom bitig”) ва “Ўзликни англаш китоби” (“Et-özüg köñlüg körmäk atliğ nom bitig”)дир [11].

Диний-фалсафий қарашлар, маданият, бадиий адабиётда кечган жараёнлар қадимги туркий тил луғат таркибининг янги атамалар билан бойишига имкон берди. Хитой тилидан диний ва фалсафий тушунчаларни англаувчи сўзлар, буддизм санъати, маданияти, адабиётшунослик, китобат иши ва фаннинг айрим соҳаларига тегишли атамалар туркий тилга ўзлаша бошлади. Бунга бир неча мисоллар келтирамиз.

Туркий ёзма манбаларда бақši~бахši сўзи учрайди. Этироф этилишича, бу сўз хитойчадан ўзлашган бўлиб, уйғур ёзувли будда, моний ёдгорликларида “устоз, мураббий, муаллим” маъноларида қўлланган. Баъзан у киши отини ҳам билдиради. Унинг отаси бақši шакли ҳам бор. Бу сўз “табиб, шифокор” англамида. XIV–XV юзйилликларда Чиғатой элида ушбу атама “уйғур хатида битувчи котиб, хаттот”ни билдирган. Ҳозирги ўзбек тилида бахši сўзи “достончи, халқ ижрочиси, бахши”ни билдиради. Айрим ўзбек оғизларида унинг “афсунчи, фолбин” англами ҳам бор.

Хитой тилидан ўгирилган асарларда хитойча ўзлашмаларнинг кўп учраши табиий. Таржимонлар ушбу ўзлашмаларни бошқа туркий сўзларга синоним сифатида

қўллаганлар. Шунингдек, матн услубини сақлаш, хитойларга ярашадиган расм-русумлар ва тушунчаларни аслидай бериш истагида ҳам шундай йўл тutilган. Масалан, хитойчадан ўзлашган varši сўзи “устоз, ўқитувчи”ни билдиради (хитойчаси faši). Ёки айни маънода tauši (хитойчаси daši) сўзи ҳам қўлланилган. Қизиғи шундаки, бу сўзлар маний матнларида ёки тохар тилидан ўгирилган будда ёдгорликларида учрамайди.

Хитойча ўзлашмаларнинг муайян қисмини буддизмга тегишли атамалар тизими ташкил қилади. Қадимги туркий тилда Вurqan~Вurхан сўзи қўлланилган. У хитойча byuq (“Будда”)дан ясалган бўлиб, турк-будда мухитида “будда таълимотининг асосчиси, Будда; будда дини; бут” маъноларини англатган. Бу атама Ўрта ва Марказий Осиёда тупроқларидаги буддизм давридан қолган айрим жой отларида ҳозир ҳам учраб туради. Масалан, Қозоғистоннинг Талдикўрғон вилоятида Вurханbulaq деган жой бор. У ердаги улкан шаршарага шундай от берилган. Бу от таркибидаги Вurхан – “Будда”ни билдиради; Вurханbulaq – “Будданинг қутлуғ суви, шаршараси” дегани. Ўша шаршара ҳозир ҳам оқиб турибди.

Буддизмнинг хинаяна мазхаби хитойчадан таржима қилинган асарларда siušiŋ дейилган. Бу атаманинг туркий варианты ҳам бор. Турклар уни kičig kölünjü деганлар. Ёки махаяна мазхаби taušiŋ аталган, унинг қадимги туркча варианты – uluğ kölünjü. Туркий kölünjü сўзи будда диний терминологиясида “йўл, мазҳаб” маъносини билдиради.

Шу ўринда муҳим бир фактга эътибор қаратсак. Маълумки, қадимги хитой фалсафасида императорлар “Осмон ўғли” (thien-tsi), осмон билан ер ўртасида яралган зотлар дея

қаралган. Хитойча “Осмон ўғли” маъносидагн thien-tsi сўзини кўк турклар tänsi~tinsi шаклида қўлаган. Таъкидлаш керакки, турклар бу унвон билан ўз ҳукумдорларини эмас, хитой императорларини атаганлар.

Иккинчи кўк турк хоқонлиғи даврида яратилган Тўнюкук битигида tinsi oğli деган сўз бирикмаси учрайди. Битигда унинг билан боғлиқ қизик мисол бор. Турихчи Тўнюкук турк қўшинининг зафарли юришлари тўғрисида ҳикоя қилар экан, “Тинси ўғли ётадиган Банглигак тоғ” (Tinsi oğli yatig̃ma Baᅇligäk taᅇ // Tinsi oğli yatig̃ma taᅇ) ни тилга олади (битигнинг 44- ҳамда 47- қаторлари). Бу ўринда tinsi -- “Осмон ўғли” (яъни, ҳукумдор, император); tinsi oğli эса “ҳукумдорнинг ўғли, шахзода” дир [12]. Бизнингча, тарихчи Тўнюкук тилга олган tinsi oğli нинг келиб чикиши турклардан эмас. Чунки турклар ўз хоқонларининг ўғлини qaᅇan oğli ёки tigin деганлар.

Этиборлиси шундаки, тарихчи Тўнюкук турк қўшинлари бу ерга Сирдарё(Үinсü ögüz)ни кечиб борганларини қайд этади. Башарти, унинг маълумотларига таянилса, битигда тилга олинган “Тинси ўғли ётадиган Банглигак тоғ” Суғд ўлкасида эканлиги аён бўлади. Дарвоқе, битигда баён этилаётган бу воқеа-ҳодисалар Иккинчи кўк турк хоқонлиғи даврида юз берган. Афтидан, бундан бурунроқ, хитой юришлари чоғида тавғач императорининг ўғли бу ерларга келган ва шу ерда ҳалок бўлган. Унинг жасади шу тоққа қўйилган бўлиши мумкин ёки ерли халқ орасида унинг билан боғлиқ бирор ривоят тарқалган чиқар. Шуларга асосланиб, Тўнюкук ҳам бу жойни шундай атаган. Бунинг сингари ҳодисалар Ҳрга

ва Марказий Осиё халқлари тарихида учраб туради. Масалан, араб истелоси чоғида ислом оламида донғи кетган айрим кишиларнинг жасади бизнинг тупроғимизга кўйилган ёки кутлуғ қадамжолар авлиёлар, айрим саҳобаларнинг оти билан боғланади. Жумладан, юртимизда хазрат Али ва унинг ўғилларининг оти билан боғланувчи қадамжолар бор. Ваҳоланки, улар бу тупроққа келмаган ҳам.

Илк ўрта асрларда маданий, фалсафий ва диний қарашлар, адабий алоқалар натижасида қадимги туркий тилга хитойча сўзларнинг бутун бир қатлами ўзлашган эди. Худди шунинг сингари, ўша кезларда хитой тилига ҳам туркий тилдан кўплаб атамалар ўтгани маълум. Бу масала бошқа бир тадқиқотнинг асоси бўла олади.

Шундай қилиб, Буюк ипак йўли Ўрта ва Марказий Осиё халқларининг маданий ҳаёти, ёзув маданиятига, шарқ тилларининг ривожига, диний қарашлар тарихига катта таъсир кўрсатди. Фалсафий фикрлар бирлигини таъминлаб берди. Ўрта асрларда Марказий Осиёда юз берган улуг юксалишларда унинг таъсири оз эмаслигини унутмаслик керак.

Адабиёт:

[1] Қаранг: *М. Исхаков*. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры. Древность и раннее средневековье. Ташкент, 2008.

[2] *М. Исхаков*. Ещё раз к вопросу о создании корейского буквенно-фанетического алфавита. – Сб. В мире корееведения. Ташкент, 2008. С. 180–194.

[3] *Махмуд Кошгарий*. Девону луготит турк. 1- том. Тошкент, 1960, 66-б.

[4] Ўша китоб, 65- б.

[5] Ўша китоб, 66- б.

[6] Ўша китоб, 437- б.

[7] Ўша китоб, 65- б.

[8] Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü. Hazırlayanlar: O.F. Sertkaya, C. Alıylmaz, T. Battulga. Ankara, 2001. S. 26–29.

[9] Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü. S. 73, 94–95.

[10] Moğolistandaki Türk Anıtları Projesi Albümü S. 222–226.

[11] *K. Sadikov*. Buddhism in the culture, language and literature of Central Asia.–Usbekisch-deutsche Studien II. Indogermanische und außerindogermanische Kontakte in Sprache, Literatur und Kultur. Münster, 2007. P. 320.

[12] *O.F. Sertkaya*. Göktürk Terihinin Meseleleri. Ankara, 1995. S.212.

ИЛК ВА ЎРТА АСРЛАРДАН ҚОЛГАН РАСМИЙ МАТНЛАРНИ ТАСНИФЛАШ МАСАЛАСИ

ҚУДРАТУЛЛА ОМОНОВ

Т а я н ч т у ш у н ч а л а р : ёрлик, битиг, тузик, билиг, нишон, хужжат, васиқа, вақф хужжатлари.

Э ь т и б о р қ а р а т и л а ё т г а н м а с а л а л а р :

Илк ва ўрта асрлардан қолган расмий матнларни таснифлаш йўллари.

Эски матнларнинг тасниф учун асос бўлувчи белгилари.

Давлатчилик тарихида қўлланган расмий ёзмаларнинг туркуми.

Расмий матнлар кимнинг ва кимга, нима мақсадда берилгани, ижтимоий-сиёсий даражаси, мазмун-моҳияти, қўлланилув доираси ва шунинг сингари белгилари билан фарқланиб туради. Ана шуларни кўзда тутиб, илк ва ўрта

асрлардан қолган туркий тилдаги расмий матнларни куйидаги туркумларга ажратишимиз мумкин:

1. Давлат бошқаруви ва қонунчилиги билан боғлиқ матнлар.

2. Халқаро дипломатик ёзишмалар.

3. Девон-махкама идораларига тегишли ёзмалар.

4. Дин бошқаруви билан боғлиқ битиглар (вақф хужжатлари).

5. Кишилар ўртасидаги олди-берди, савдо-сотик ишларини расмийлаштириш ва хўжаликни юритиш билан боғлиқ иш қоғозлари.

Биринчи туркумга кирувчи матнлар ўша замонларда *tögü, yosun, yasa, tüzik, bilik, el ya'jinča*¹ атамалари билан юритилган. Бу туркумга урхун битиглари, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари ва “Темур тузуклари”ни киритса бўлади.

Урхун битиглари тарихий-адабий, эпиграфик ёдгорликларгина эмас, балки ўз даври расмий тили ва қонунчилигининг ҳам ишончли манбаларидир. Кўк турк ёдгорликларининг тадқиқотчиси Қ. Содиқовнинг қарашича, “Йўллиғ тигин турк тарихнавислигини юқори боскичга олиб чиқди. У туркий матннавислик ва тарихнависликда матн тузишнинг янги хос шаклини яратди. Унинг асарларида **турли тил матнлар** (таъкид бизники – Қ. Омонов) аралаш қўлланган; хоқон мурожаати, ёрлиғлар, ҳатто марсия ва таърих муайян изчилликда умумий қолипга жойланган” [1]. Шуни кўзда тутганда, кўк турк битигларини бизга қадар етиб келган давлатчилик бошқаруви билан боғлиқ матнлар дея ўрганишнинг пайти келди.

Давлат бошқаруви ва қонунчилиги билан боғлиқ бўлган услуб тараққиётини, айтиш мумкинки, унинг энг юқори

---

¹ Ёзма ёдгорликларда ушбу атамалар “қонун, қоида, қоидалар тўплами, конституция, модда, расм-русм” англамларида келган.

чўққисини “Қутадғу билиг” асарида кўрамиз. Асар қорахонийлар даврининг бош қомуси – конституцияси даражасидаги китобдир. Ўрта асрларда давлат қонунларини ўгиту йўсунлар кўринишида, бадий йўл билан ёритиш анъанасини шарқ адабиётида Юсуф Хос Ҳожиб бошлаб берди. Адибнинг энг катта ютуғи шундаки, у давлат ва жамиятни бошқаришнинг йўл-йўриқларини, давлат тузукларини бадий кўринишда ёритиб беришни ўйлаб топди. Унинг бу ихтироси шарқ халқлари адабиётида кенг тус олди. Буни салжуқийлар вазири Низомулмулкнинг “Сиёсатнома” (1077) ҳамда амир Кайковуснинг ўғли Гилоншоҳ учун ёзган “Қобуснома” (1082) асарлари мисолида кузатамиз. Таъкидлаш ўринлики, “Қутадғу билиг” туркий тилда яратилган энг буюк мафкуравий асардир. У туркий халқлар дунёқариши ва давлат бошқарувининг азалий анъаналари билан ислом мафкураси уйғунлашган асар сифатида юзага келди.

Бу сирага қонунчилик билан боғлиқ бўлган “Темур тузуклари”ни ҳам киритса бўлади. Уни Турон давлатининг бошқарув қонунлари дейиш ўринли. Тузукда Темур давлатининг қонун-қоидалари, бошқарув йўллари акс этган. Шунинг учун ҳам мазкур асарни расмий услуб намунаси сифатида ўрганилса, хато бўлмайди.

Бурунги турк давлатларида чиқарилган тангалар ва муҳрлардаги ёзувларни ҳам биринчи туркумга киритиш мумкин. Чунончи, хижрий 663 йили (мелодий 1260) Самарқандда зарб этилган мис дирҳамнинг ўнг юзида Samarqand içindä tašinda (Самарқанд ичи ва ташқарисида), терс ёғида эса almağuçi yazuqluq bolğau (олмаган киши гуноҳкор бўлади) деган ёзуви бор [2]. Матндан унинг буйруқ мазмуни кўриниб турибди. Шунинг сингари тангалар қорахонийлар, салжуқийлар, чиғатой хонлари, темурийлар давридан ҳам қолган.

“Халқаро дипломатик ёзишмалар”га Олтин Ўрда,

темурийлар, усмонлилар салтанати замонидан қолган ҳокон, хон ва султонларнинг бир-бирига йўллаган ёрлик ва мактубларини киритиш ўринли. Шулардан бири Олтин Ўрда хони Тўхтамишнинг поляк кироли Яғайлага йўллаган ёрлиғидир. У 1393 йилда ёзилган. Матн уйғур хати билан икки варақ қоғозга битилган. Ҳозирги кунда битиг Варшавадаги Марказий архивда сақланмоқда.

Олтин Ўрда ҳукмдорларининг усмонли султонларга йўллаган мактублари ҳам шу қаторда туради. Улардан учтаси маълум бўлиб, Истанбулдаги Тўпқопи саройи архивида сақланмоқда. Бири 1428 йили Улуғ Муҳаммаддан II Муродга йўлланган (10202- сонли васиқа). Иккинчиси 1466 йили Олтин Ўрда ҳукмдорларидан Маҳмудхоннинг Фотиҳ Султон Меҳмедга йўллаган битигидир (Е.10202- сонли ҳужжат). Васиқаларнинг учинчиси Олтин Ўрда хони Аҳмаднинг битигидир. У 1477 йили Фотиҳ Султон Меҳмедга йўлланган (Е.6464- сонли ҳужжат). Ушбу васиқаларни А. Курат транскрипция, ўғирма, фото ва изоҳлари билан чоп эттирган [3].

Темурийлар давридан ҳам шу сирага кирувчи айрим ҳужжатлар қолган. Шулардан бири султон Абу Саид Мирзога тегишли. Ҳужжат характеридаги мактуб оқ куюнлилар ҳукмдори Узун Ҳасанга йўлланган. Ёрлик Истанбулдаги Тўпқопи саройи музейи архивида сақланмоқда (рақами: Е 12307) Матн уйғур ёзувида битилиб, ҳар қатори араб хатида очиқлаб чиқилган. Уни ҳам А.Н. Курат транскрипцияси, факсимили, изоҳ ва туркча ўғирмаси билан нашр эттирган [4].

Бошқа туркий давлатлардан келган битиглар ҳам бор. Бунга мисол қилиб Қрим хонларининг 1453 йилдан бошлаб 1479 йилга қадар усмонли салтанатига йўллаган мактубларини кўрсатиш мумкин [5].

Мамлакат тахтига янги ҳокон ўтирганлигини билдириш мақсадида қўшни давлатларга йўлланган билдирув хатлари

ҳам халқаро дипломатик ёзишмалар туркумига алоқали. Ана шундай ёзмалардан анчаси Берлин фондида сақланмоқда. Улардан иккитасини Рашид Раҳмати Арат чоп эттирган [6].

Элчи ва савдогарларнинг хавфсизлигини таъмин этувчи ҳужжатлар, халқаро битимлар, урушда ғалаба қозонилганлик муносабати билан ёзилган ҳужжатларни (зафар ёрликлари, фатҳномалар) ҳам шу гуруҳга киритса бўлади. Улардан айримлари қолган. Бири 1473 йили Фотиҳ Султон Мехмеднинг оқ қуюнлилар ҳукмдори Узун Ҳасан устидан қозонилган ғалаба тантанасига бағишлаб ёздирган ёрлиғидир. Ёрлик уйғур хатида битилиб, ҳар катори араб ёзуви билан изоҳлаб чиқилган (Тўпқопи саройи музейи архиви, 11980–А) [7].

“Девон-махқама идораларига тегишли ёзмалар”нинг асосий бўлагини ёрликлар ташкил этади. Бунга тархонлик – суд ва солиқлардан озод қилинганлик тўғрисидаги ҳужжатларни кўрсатиш мумкин. Бунга Туроннинг султони Темурбекнинг 1378 йили Хоразмда Або Муслим авлодларига берган тархонлик ёрлиғи (Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасидаги 5- рақамли инвентарнинг 44- жилди) [8], Олтин Ўрда давлатининг сўнгги ҳукмдорларидан Темур Қутлуғнинг 1398 йилда қримлик мулкдор Муҳаммад ва унинг авлодларига берган тархонлик ёрлиғи (Венадаги Сарой кутубхонасида сақланмоқда) қиради.

Суюрғал – давлат олдидаги хизматлари эвазига бериладиган тортиқ ёрликлари ҳам девон-махқама идораларига тегишлидир. Шохруҳ Мирзонинг 1422 йилдаги суюрғали бунга мисол бўла олади [9].

Бобурнинг отаси Умаршайхнинг Марғилон бузурғларидан Мир Саид Аҳмадга берган нишони ҳам суюрғалдир. Нишон Россия Фанлар академиясининг

Шарқшунослик институти Санкт–Петербург бўлимида Uig /1 рақами билан сақланади. Нишонни В.В.Бартольд 1902 йил Ўрта Осиёга илмий сафари чоғида Марғилон қозиси Хўжажон Рожийдан олган [10].

Шахснинг бирор лавозимга тайинлангани тўғрисидаги хужжатлар ҳам девон-маҳкама идораларининг хужжатларига киради. Бири 1400 йилда битилган Соҳибқирон Темурбекнинг сигналлик Сирожиддинни шайхул ислом мансабига тайинлаш муносабати билан берган ёрлиғидир. Битиг Ўзбекистон ФА Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида 197- рақам остида сақланмоқда.

Давлат муассасаларининг ижарага берилиши тўғрисидаги хужжатлар, буйруқлар, кирим-чиқимларнинг дафтарлари ҳам шу туркумда.

Дин бошқаруви билан боғлиқ битиглар (вақф хужжатлари)ни алоҳида туркумга киритган тўғри. Бунга диний муассасаларнинг солиқ ва тўловлардан озод этилгани тўғрисидаги, уларга қарашли ерларни ижарга бериш билан боғлиқ хужжатларни киритиш мумкин. Бири Сивас беклигининг амири Шарофиддин Аҳмад бин Чакирча отидан 1326 йили берилган вақф хужжатида. Матн Истанбулдаги Турк ва ислом асарлари музейида 2201 рақами билан сақланмоқда. Матн умумий 88 қаторли бўлиб, 68 қатори араб тилида, қолган 20 қатори уйғур ёзуви билан “чиғатой туркчаси”да ёзилган [11].

Расмий хужжатларнинг **сўнгги туркумини** кишилар ўртасидаги олди-берди, савдо-сотик ишларини расмийлаштириш ва хўжаликни юритиш билан боғлиқ иш қоғозлари ташкил этади. Улар иқтисодий муносабатларни қонунийлаштириш ва хўжаликни юритиш талаблари билан келиб чиққан. Бу туркум хужжатларига қорахонийлар давридан қолган ер олди-сотдиси билан боғлиқ ёзмаларни кўрсатиш ўринли. Улар, битигларнинг

таърихида кўрсатилишича, ҳижрий 473–483 (1080–1090) йилларда битилган [12]. Ёки Шарқий Туркистон ўлкасидан топилган расмий ёзмаларнинг асосий бўлагини ана шундай хужжатлар ташкил қилади. Уларнинг сони 400 дан ортиқ [13]. Орада 200 қатордан тортиб [14], 2-3 қаторли узундиларгача бор. Бу хужжатлар ичида тилхат, гаров хати, ижара, олди-сотди битимлари, қарз қоғозлари, васиятномалар, шикоят хатлари, хўжаликни юритиш билан боғлиқ қоғозлар мавжуд.

Текширувлар илк ва ўрта асрлардан қолган расмий ёзмаларнинг аҳамиятли белгиларига таянган ҳолда юқорида қайд этилган туркумлар доирасида ўрганиш кераклигини кўрсатмоқда. Давлат ва жамият бошқарув тизими билан боғлиқ институтларда ва иш юритиш амалиётида ана шу туркумларга тегишли расмий ёзмалар қўлланилгани ойдинлашди.

Адабиёт:

[1] Қ. Содиқов. Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини. Тошкент, 2004, 28- б.

[2] З.А. Альхамова. Клад медных посеребренных Самаркандских дирхемов 663 г.х. // Труды Среднеазиатского Государственного университета. Археология Средней Азии. Нов. сер. XI. Гуманитарные науки, книга №3. Ташкент, 1950. Стр. 69–74.

[3] A.N.Kurat. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler İstanbul, 1940. S.6–60.

[4] Ўша китоб, 119–134; 195–200- б.

[5] М. Özyetgin. Altın Ordu, Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin dil ve üslup incelemesi. Ankara, 1996. S.112–128.

[6] R.R. Arat. Iduk – kut ünvanı hakkında. – Makaleler. Cilt I. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 65. Ankara, 1987. S. 492–503.

[7] R.R. Arat. Fatih Sultan Mehmedin yarlığı. – Makaleler. Cilt I.

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 65. Ankara, 1987. S.783–820.

[8] *Н.П. Остроумов*. Жалованная грамота Темура. – Туркестанская ведомости. №254, №255, 1910. Стр. 3–4.

[9] *Қ. Омонов*. Шоҳруҳ Мирзо нишонинг ўқилишига доир янги қайдлар. – Тошкент Ислон университетининг илмий-таҳлилий бюллетени. Т., 2005, 27–29- б.

[10] *Қ. Омонов*. Умар Шайх Мирзонинг уйғур ёзувли нишони хусусида. – Филология янги юзйилликда: фаннинг тугун ва ечимлари. Т., 2003, 137–139- б.

[11] *А. Темір*. Die arabisch-uygurische vakf-urkunde von 1326 Emirs Şeref el-Din Ahmed bin Çakırca von Sivas. – Wiener Zeitschrift für die Kund des Morgenlandes. 56, Wien, 1960, 232–240.

[12] *Ş. Tekin*. En eski İslami Türkçe metinler: Uygur harfleriyle yazılmış Karahanlılar devrine ait tarla satış senetleri (473, 483–1080, 1090). – Selçuklu Araştırmaları Dergisi. IV, 1975. S, 157–186.

[13] *Қаранг: R.R. Arat*. Eski türk hukuk vesikalari. – Makaleler. Cilt I. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 65. Ankara, 1987. S. 555.

[14] *Э.Р. Темпшев* Хозяйственные записи на древнеуйгурском языке. – Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965. Стр., 37–66.

НАВОЙНИНГ МАВЛИДИ ТЎҒРИСИДА [1]

АЛИБЕК РУСТАМИЙ

Т а я н ч т у ш у н ч а л а р: мавлид, хижрий сана, қамарий хижрий, арабий ойлар, насроний таърихи, ўн икки бурж, мучал йиллари.

Эътибор қаратилаётган масалалар:

Навоийнинг туғилиш санаси 9 февраль эмас, 8 февралдир.
Хижрий йил ҳисобига оид таквимларда бир кунлик ихтилоф

бор.

Ҳозирги Навоий мавлидига оид сана Навоий давридаги ҳисобга кўра бир кун олдинда.

Навоий сешанба куни қамарий ҳижрийнинг саккиз юз қирқ тўртинчи йили Рамазоннинг ўн еттисиди, шамсий ҳижрийнинг саккиз юз ўн тўққизинчи йили Далвнинг ўн тўққизида таваллуд топган.

“Ҳижрий” сўзи “ҳижрат”дан нисбий сифат бўлиб, ҳижратга хос, тегишли деган маънодадир. “Ҳижрат” мутлак маънода [2] ватандан ўзга ерга кўчишни, хос маънода Расулulloҳ с.а.в.нинг Маккадан Мадинага кўчишини англатади. Мусулмон таърихи [3] ҳижратдан бошланади. Ҳижрий таърихининг яратилиши шундай:

Ҳазрат-и Умарнинг халифалик даврида Йаман ҳокими Абу Мусо Ашъарий мазкур халифага бир мактуб йўллаб, Йаманга йуборилаётган мактубларнинг таърихи кўрсатилишини илтимос қилади. Шунда Ҳазрат-и Умар р.а. Саҳобийлар билан кенгашиб турли фикрларни тинглайди. Баъзилар таърихни Расулulloҳ с.а.в.нинг вафот этган кунидан бошлаш керак, дейдилар. Мусибат куни билан боғлиқ бўлгани учун Ҳазрат-и Умар р.а.га бу маъқул бўлмайди. Яна бирлари таърихни рисолат буюрилган кундан бошлашни таклиф қиладилар. Ҳазрат-и Умар р.а. у вақтда мен залолатда эдим, куфр таърихим эсимга тушиб азобланаман, деб бу таклифни ҳам рад этади. Сўнгра Ҳазрат-и Алий р.а.нинг таклифи билан ҳижратни таърих боши қилиб оладилар. Чунки исломнинг зафару нусрати ҳижратда бошланган эди. Ҳижрат йалавочимиз Муҳаммад саллолоҳу ʼалайҳи ва салламнинг Макка кофирларининг изоси натижасида Мадинага кўчишидир. Ҳижрат таърихига мазкур йўсинда асос солинганда ҳижратдан ўн етти йил ўтган эди.

Расулulloҳ с.а.в. Сафарнинг еттисиди Маккадан чиқиб, Рабиъу-л-аввалнинг ўн иккисиди Мадинага кириб келади.

Аммо ҳижрийнинг йил боши қилиб Муҳаррамнинг биринчиси олинади. Бунга ҳижрат иродаси Муҳаррам бошида бўлганлиги ва бу ойнинг ҳаром ойларининг [4] энг машхури бўлганлиги сабаб қилиб кўрсатилади [5].

Насроний таърихи мелоддан бошланади. “Мелод” сўзи “мавлид”нинг маънодоши бўлиб, мутлак маънода умуман туғилиш вақтини, хос маънода Ийсо а.с.нинг туғилиш вақтини билдиради. Бу таърих “мелодий” деб аталади. Мелодни Русияда Январнинг еттисиди, Ғарбда Декабрнинг йигирма бешиди насронийлар байрам қиладилар. Аммо мелодийнинг расмий йил боши қилиб Январнинг биринчиси олинган. Бу “Бессель йилига” асосланган. Бессель йили Григорий таквимида асосланган сунъий [6] қуёш йили бўлиб, унинг биринчи кунидекабрнинг ўттиз бири ёки Январнинг биринчи кунига тўғри келади. Бу йил ҳозирги астронимияда осмон жисмларининг ҳаракати ва ўрнини белгилашда ишлатилади.

Ҳижрий икки йил ҳисобига эга. Бири ойнинг ҳаракатига қараб белгиланади ва “Қамарий ҳижрий” ёки “Ҳижрий-и камарий” деб аталади. “Қамар” Ойни билдиради ва Шарқ юлдузшунослигида истилоҳ сифатида ишлатилади. Ҳижрий йил ҳисобининг яна бири Қуёшга қараб белгиланади ва “Шамсий ҳижрий” ёки “Ҳижрий-и шамсий” дейилади. “Шамс” атама сифатида Қуёшга нисбатан қўлланади. Қамарий ҳижрий асосан динда, Шамсий ҳижрий фасллар билан боғлиқ табиий ҳодиса ва амалларда фойдаланилади.

Қамарийда қамарнинг ҳар бир янгиланиши бир ой ҳисобланади. Қамар 29, 530588 кунда, яъни йигирма тўққиз куну ўн икки соату қирқ тўрт дақиқадан озгина ортик вақтда янгиланади. Таквимда қасрни бутлаб тоқ 1, 3, 5, 7, 9, 11 ойларни 30 кун, жуфт 2, 4, 6, 8, 10, 12 ойларни 29 кун қилиб олинган. Қамарий йил ҳам 12 ойдан иборат бўлиб, 354, 3671 кун, яъни уч юз эллик тўрт куну озгина

кам тўққиз соатдан иборат. Тақвимда касрни бутлаб, оддий йилни 354 кунлик, кабисали [7] йилни 355 кун қилиб олинган. Қамарий ҳижрийдаги кабисали йилларни аниқлаш учун йилни ўттизга бўлинади. Йил рақамини 2, 5, 7, 10, 13, 16, 18, 21, 24, 26, 29 қолдиқ чиқса, шу йил кабисали йил бўлади. Расулulloҳ с.а.в. нинг тавсиясига кўра Рамазон бошини аниқлашда Шаъбонга орттириладиган бир кун кабиса кунидир. Ҳозир кабиса куни Шаъбонга орттирилмаганда охири ой Зулҳижжага орттирилади. Қамарий ҳижрийнинг ойлари қуйидагича:

Биринчи ойи Мухаррам, 30 кунлик. “Мухаррам”нинг луғавий маъноси “ҳаром қилинган”, яъни “таъқиқланган”. Жоҳилият даврида бу айда уруш таъқиқланган. Шу ваҳждан бу айга “Мухаррам” деб от қўйилган.

Иккинчиси Сафар, 29 кунлик. Бу ойнинг аталиш сабаби ҳақида икки фикр бор. Бирига кўра “сафар” “бўш” деган маънодаги [8] “сифр” сўзидан олинган. Бу айда ҳамма урушга огланиб, уйлар бўш қолган, дейилади. Иккинчи фикрга кўра, “сафар” сариғлик деган маънодаги “суфр” сўзидан олинган бўлиб, айга бу от қўйилган вақтда куз бўлиб, дарахт баргларининг сарғайганлиги назарга олинган.

Учинчи ойи баҳорнинг илк ойи деган мазмундаги “Рабиъу-л-аввал”, тўртинчи ойи баҳорнинг иккинчи ойи деган мазмундаги “Рабиъу-с-соний” номи билан аталган. Бу ойлари от қўйиш вақтида баҳор бўлган. Буларнинг биринчиси 30 кунлик, иккинчиси 29 кунлик.

Бешинчи ойи илк қатқалоқ деган мазмундаги “жумода-л-увло”, олтинчи ойи қатқалоқнинг иккинчи ойи деган мазмундаги “жумода-л-ахира” [9] деб аталган. Бу ойларга от қўйилганда ҳаво совуб, сув музлаган бўлган, дейилади. Буларнинг биринчиси 30 кунлик, иккинчиси 29 кунлик.

Еттинчиси улуғлаш ойи деган мазмунда “Ражаб” деб аталган. Бу ҳаром ойларининг иккинчидир. Бу ойнинг

биринчи жумъа кечасидаги дуо ижобат бўлмайд қолмайди [10]. Расулulloҳ с.а.в.дан қилинган бир ривоятга кўра жаннатдаги бир ариқнинг оти Ражабдур. Ражабда рўза тутган кишига шу ариқнинг чучук ва қордан оқ сувидан ичирилар экан [11]. Расулulloҳ с.а.в.нинг меърожи Ражабнинг 27-сида бўлган.

Саккизинчиси тарқалиш ойи мазмунидаги Шаъбон. Бу ой 29 кунлик. Бир фикрга кўра бу ойда араблар сув излаб ҳар тарафга тарқалганлар [12]. Иккинчи бир фикрга кўра эзгулик, бандаларга ризқ кўплаб тарқалади. Шунинг учун бу “Шаъбон” деб аталган. Шаъбоннинг ўн бешинчи [13] кечаси барот кечасидир. “Барот” халоснома [14] дегани. Бу кеча хусусида Шаъбоннинг ўн бешинчи кечасини ибодат билан кечиринг, кундузи рўза тутинг. Чунки Тангри таоло бу кечада дунёда раҳмат билан тажаллий қилади, деган мазмундаги ҳадис келтирилади [15].

Тўққизинчиси Рамазон, 30 кунлик. Бу ойнинг аталиш важҳи ҳақида унинг куйиш ва ҳаво ҳароратининг кўтарилиши туфайли тошлоқ, кумлоқ ернинг оёқни куйдирадиган даражада қизишини билдирадиган “рамаз” сўзидан олингани айтилиб, уч фикр баён қилинади: 1) бу ойда гуноҳлар куйдирилади; 2) рўза нафси куйдиради; 3) бу рўза ойига от қўйилганда қаттиқ жазирама бўлган бўлиши мумкин [16].

Ўнинчиси Шаввол, 29 кунлик. Бу ойнинг номи кўтариш маъносидаги “шавл” сўзидан олинган. Бу ойда аҳоли сайр ва ов вилиш учун кўтарилган.

Ўн биринчиси Зулқаъда, 30 кунлик. “Қаъда” ўтириш, “зу-л-қаъда” ўтириш соҳиби дегани. Бунда аҳолининг ўтган ойдаги сайр ва овдан бўшаб, уйда ўтириши назарга олинган. Бу ҳам ҳаром ойлاردан.

Ўн иккинчиси ҳаж ойи бўлганлиги учун “Зулҳижжа” деб аталган. “Ҳижжа” ҳаж қилиш дегани. Бу ой 29 кунлик. Кабиса куни орттирилганда 30 кунлик бўлади. Бу ҳам

ҳаром ой ҳисобланади. Демак, уруш ҳалол бўлмаган. Ҳаром ойлар тўртта бўлиб, уларнинг учтаси Зулқаъда, Зулҳижжа, Мухаррам кетма-кет бирга келган, биттаси Ражаб ёлғиз келган. Хашъам ва Тай қабилаларига мансуб араблар бу ойларни ҳаром деб билмаганлар.

Қамарий ҳижрийнинг санасини мелодийниқига айлантириш учун уни 0,97 га кўпайтириб, 622 ни кўшиш керак [17]. Масалан, Навоий камарий ҳижрийнинг 844-йилида туғилган. Бу йилнинг мелодийнинг қайси йилига тўғри келишини билиш учун уни 0,97 га кўпайтирамиз, 818,68 чиқади. Бунга 622 ни кўшсак, 1440,68 бўлади. Мазкур ҳижрий санаси 1440- йилда бошланиб 1441- йилда давом этиши мумкинлигини ҳисобга олиб, Навоийнинг таваллуди 1440-1441 йиллар орасида бўлган деб тахминий ҳисоб чиқарамиз. Бу ҳисоб сананинг ой, куни номаълум бўлганда қўлланади. Ой, куни маълум бўлганда махсус жадвалларга мурожаат қилинади. Бундай жадвалларнинг бирини гуржи олими Иосиф Орбели нашр қилган [18]. Жадвалларнинг яна бири “Мунжид” номи билан машҳур Дамашқда давомли равишда нашр қилинадиган “ал-мунжиду фи-л-луға ва-л-аълум” (Тил ва номлардан қўлланма)да берилган. Бу жадвал Х.К. Барановнинг арабча-русча луғатида ҳам берилган. Бу жадвалларда ҳижрий мелодийнинг 622-йили июлининг ўн олтисидан бошланган. Аммо ҳижрийни июлнинг ўн бешидан бошлаш ҳам бор. Мазкур жадвалларга кўра Навоий туғилган кун февралнинг тўққизидир. Навоий даврида ҳижрийни июлнинг ўн бешидан ҳисоблаш амалда бўлган бўлса, Навоийнинг таваллуди февралнинг саккизида бўлган бўлади. Бунга аниқлик киритиш учун ҳафта куни кўрсатилган саналарни олиб текшириш керак. Навоийнинг вафот санаси бирламчи манбаларга кўра камарий ҳижрийнинг 906-йили жумода-л-ахира ойининг 12-си якшанба кунидир. Бу кун Орбелининг жадвалида

мелодийнинг 1501 йили январининг 3-и шанба кунига тўғри келган [19]. Жомий ҳазратларининг вафот санаси Навоийнинг “Хамсату-л-махаййирин”ида жумъа куни 898-йил муҳаррамининг 17- си деб кўрсатилган. Мазкур тақвимга кўра бу камарий ҳижрий санаси мелодийнинг 1492 йил ноябрининг 8 ига пайшанба кунига тўғри келган [20]. “Хамсату-л-махаййирин”нинг Академия нашрларида ҳам шу сана берилган [21]. Бобур 899-йил Рамазон ойининг 5-ида сешанба куни подшоҳ бўлдим, дейди [22]. Бу сана мазкур жадвалда 1494 йил июнининг 9-и душанба кунига тўғри келган [23]. Навоий шанба эмас, якшанбада вафот қилган. Бобур душанбада эмас, сешанбада подшоҳ бўлган, Жомий пайшанбада эмас, жумъада вафот этган. Бундан Жомий, Навоий ва Бобурга тегишли мазкур саналарда ҳижрий боши июлнинг 16-сидан эмас, 15-идан ҳисоб қилингани маълум бўлади. Демак, Навоийнинг таваллуд куни мелодийда февралнинг 9-и эмас, 8-и бўлган, вафоти январининг 3- ида эмас, 2- ида бўлган, Жомийнинг вафот куни ноябрининг 8-и эмас, 7-идир, Бобурнинг жулус, яъни тахтга ўтирган куни июннинг 9-и эмас, 8-идир.

Шу ўринда салафларимиз, жумладан Навоийнинг йил фаслларининг муддати қарамлик даври натижаси ўлароқ ҳозир кенг тарқалган тушунчага тўғри келмаслигини айтиб ўтишимиз зарур. Шу кунларда оммавий ахборот воситаларида баҳор мартнинг, ёз июннинг, куз сентябрнинг, қиш декабрнинг биринчи кунидан бошланади, деган нотўғри маълумот бемалол тарқатилмоқда. Ҳолбуки баҳор Наврўздан, яъни мартнинг йигирма бирдан, ёз саратоннинг бири, яъни июннинг йигирма иккисидан, куз мезоннинг бири, яъни сентябрнинг йигирма учидан, қиш жадийнинг бири, яъни декабрнинг йигирма иккисидан бошланади.

Ҳар бир муҳбир жамятни чалғитмаслик учун йил ҳисоби ва тақвим фаслга мувофиқ ёки номувофиқлиги

жихатидан фаслий ва ғайрифаслий бўлишини билиши керак. Фаслийда йил боши қилиб баҳорги ёки кузги эътидол олинади. Баҳор бошига асосланган фаслий таквим куз бошига асосланганига нисбатан табиийроқдир. Кун билан туннинг тенглашган вақти “эътидол” дейилади. Бу тенглашиш йилда икки марта, баҳор бошида ва куз бошида содир бўлади. Мелодий таърих ва ҳижрий-и қамарий ғайрифаслийдир. Чунки мелодийда йил боши январнинг биринчиси кишнинг ўн биринчи кунига, яъни жадънинг ўн биринчисига тўғри келади. Ҳижрий-и қамарийнинг йил боши Мухаррамнинг биринчиси эса турли фаслларга тўғри келади.

Ҳижрий-и шамсий эса фаслийдир. Чунки бунда йил боши Ҳамалнинг биринчиси, яъни баҳорнинг биринчи кунига тўғри келади. Бунга “янги йил” деб эмас, аниқ таъбир билан “Наврўз”, яъни янги кун деган ном берилган. Демак, шамсий ҳижрийда баҳорнинг биринчи оёи “Ҳамал” деб аталади, унинг биринчи куни йил боши ҳисобланади ва у “Наврўз” деб аталади. Ҳамалда экиш-тикиш ишлари амалий тус олганлиги сабабли “ҳамал кирди – амал кирди” деган ибора қўлланади. Ҳамалнинг биринчи куни мартнинг йигирма биринчи, охири куни апрелнинг йигирманчи кунига тўғри келади.

Баҳорнинг иккинчи оёи “Савр” дейилади. Саврнинг биринчи куни апрелнинг йигирма биринчи кунига тўғри келади.

Кейинги оёи “Жавзо” деб аталади. Жавзонинг биринчи куни майнинг йигирма иккинчи кунига тўғри келади. Жавзо кўклам фаслининг учинчи, яъни охири ойдир.

Шундан кейин Саратон оёи келади. Саратон ёз фаслининг биринчи оёи бўлиб, унинг биринчи куни июннинг йигирма иккинчи кунига тўғри келади.

Саратондан сўнг Асад келади. Асаднинг биринчи куни июль ойининг йигирма учига тўғри келади.

Ёзнинг охириги ойи “Сунбула” бўлиб, бунда ариғ ва дарёлардан тиниқ сув оқади. Шунинг учун “сунбулада сув тинади” дейилади. Сунбуланинг биринчи куни августнинг йигирма учинчи кунига тўғри келади.

Куз фаслининг биринчи ойи “Мезон” бўлиб, унинг биринчи куни сентябрнинг йигирма учинчи кунига тўғри келади.

Кейинги ой “Ақраб” деб аталади. Ақраб куз мавсумининг иккинчи ойидир. Ақрабнинг биринчиси октябрнинг йигирма учинчи кунига тўғри келади.

Ақрабдан сўнг “Қавс” келади. Қавснинг биринчиси ноябрнинг йигирма иккинчи кунига тўғри келади. Дехқондар орасида туруп ва кечки сабзи қавс сувини ичса, яхши бўлади, деган гап бор.

Қавсдан сўнг қишнинг биринчи ойи “Жадй” келади. Бу сўзда “д” ҳарфидан кейин “йе” ҳарфи келади, “и” ҳарфи йўқ. Жадйнинг биринчи куни декабрнинг йигирма иккинчи кунига тўғри келади.

Жадйдан сўнг “Далв” келади. Далвнинг биринчи куни январнинг йигирма биринчи кунига тўғри келади.

Шундан кейин “Хут” бошланади. Хутнинг биринчи куни февралнинг йигирманчи кунига тўғри келади. Жадй, далв ва хут ойлари қиш фаслига оиддир. Қишнинг охириги ойи хутда деҳқончиликка тайёргарлик бошланади. Бинобарин “хут кирди – деҳқоннинг ишига қурт кирди” дейилади. Чунки хут ойида деҳқонлар гап-гаштакларни йиғиштириб, шошилинич тарзда экиш-тикиш асбобларини тузатиб, уруғ, кўчатларни экишга ҳозирлай бошлайдилар.

Мазкур ой номлари бурж номларидан олинган. Ер қурасини осмон қуршаб олган. Ерни қуршаган осмон ҳам кура шаклида тасаввур қилинади. Ернинг ўз ўқи атрофида ва қуёш атрофида айланиши ҳамда оғиши натижасида осмоннинг ва ундаги жисмларнинг ерга нисбатан ўрин ўзгартириши “кўринма ҳаракат” дейилади. Ернинг қуёш

атрофидаги йиллик ҳаракати қуёшнинг айланадан иборат йиллик кўринма ҳаракатини ҳосил қилади. Қуёшнинг мана шу айланма ҳаракат йўлини “буржлар минтақаси” ёки “буржлар фалаги”, Ғарбда “эклептика” деб аталади. Айланани тенг ўн иккига бўлганда ўттиз даражали бўлақлар ҳосил бўлади. Бу бўлишнинг ноль нуқтаси баҳор эътидолига тўғри келади. Мана шу ҳар бир бўлақни қуёш бир ойда босиб ўтади. Ҳар бир ой ҳадди ақалл, яъни минимум йигирма етти кун ва ҳадди аксар, яъни максимум ўттиз икки кундан иборат. Мана шу ҳар бир бўлақ “бурж” дейилади ва ҳар бир бурж шу буржда мавжуд бўлган юлдуз туркумининг номи билан аталади. Юлдуз туркумларининг ҳар бири бирор нарсанинг сурати шаклида тасаввур қилингани учун улар “суврат” деб аталади. Қадимги тилимизда “укак” деган сўз ҳам ишлатилган. Кўрғон атрофига деворга тақаб ёки девор устига қурилган буржларга ўхшатиб қуёш ўтадиган осмон доирасидаги мазкур бўлақлар “бурж” ёки “укак” деб аталган. “Эклептика” сўзи эса тутилиш деган маънода бўлиб, қуёшнинг тутилиши унинг мазкур йиллик йўлида содир бўлгани учун уни “эклептика” деб атаганлар.

Ҳамал буржидаги суврат, яъни юлдуз туркуми кўчқор шаклида тасаввур қилинган ва осмон атласларида шу шаклда берилган. Шунинг учун бу буржни “ҳамал” ёки “кўзи” деб аташ билан бирга “кабш” деб ҳам атайдилар. “Кабш” кўчқор дегани.

“Савр” буқа дегани. Савр буржининг суврати буқа шаклида. Қадимги туркийда “уд” ёки “уй” ҳам дейилган. “Уд” ва “уй” қорамол дегани. Навоий, Бобур ва бошқалар қорамол, яъни сигир, буқа ва ҳўкизнинг умумий номи сифатида “уй” сўзини ишлатганлар.

Жавзонинг суврати эгизак иккибола шаклида, лекин “жавзо” сўзининг луғавий маъноси бели оқ қора қўйдир. Бундай қўй қора қўйлар орасида яхши ажралиб туради.

Жавзо суврати ҳам бошқа сувратлардан аниқ ажралиб тургани учун шундай деб аталган, дейилади. Жавзони яна тавъамон деб ҳам атайдилар. Тавъамон эгизак дегани. Юсуф Боласоғуний “эрандиз” деган.

Саратоннинг суврати қисқичбақа шаклида. Саратон ва бунинг қадимги туркий номи “кўчик” ҳам қичқичбақа деган маънода.

Асаднинг суврати арслон шаклида. “Асад” арслон дегани. Юсуф Боласоғуний асад буржини “арслон” деб атаган.

Сунбуланинг суврати кўлига буғдой бошоғи ушлаб олган қиз шаклидадир. “Сунбула” буғдой бошоғидир. Юсуф Боласоғуний сунбула буржини “Буғдой бошоғи” деган. Арабчада “Узро” деган сўз ҳам сунбула буржининг сувратига нисбатан ишлатилади. “Узро” қиз дегани.

“Мезон” тарози дегани. Мезон буржининг суврати тарози шаклидадир. Юсуф Боласоғуний бу буржни “Улгу” деб атаган, бу ҳам тарози деган маънодадир.

“Ақраб” чаён дегани. Ақраб буржининг суврати чаён шаклидадир. Юсуф Боласоғуний бу буржни чазан, яъни чаён деган.

Қавснинг суврати белидан қуйи қисми от шаклидаги ёдан ўқ отаётган одам шаклидадир. “Қавс” сўзининг луғавий маъноси ёдир. Юсуф Боласоғуний бу буржни “ё” деб атаган. Арабча “Ромий” деган сўз ҳам ишлатилади. Бу “отувчи” деган маънодадир.

“Жадй” сўзи улокни билдиради. Жадй буржининг суврати белидан пастки қисми балиқ думидан иборат шохли эчки шаклидадир. Юсуф Хосхожиб бу буржни “Ўғлок”, яъни улок, эчки боласи деб атаган.

Далвнинг луғавий маъноси ковға, яъни кудуқдан сув чиқарадиган кўндан ишланган мешдир. Далв буржининг кўлидаги идишдан сув тўкиб турган киши шаклидадир. Юсуф Боласоғуний Далв буржини Кўнак деган.

Баликнинг каттасини “хут” дейлади. Хут буржининг суврати думлари бир-бирига тасма билан боғланган икки балиқ шаклидадир. Юсуф Боласоғуний бу буржни “Балиқ” деб атаган.

Ҳар бир буржининг белгиланган ўз аломати бор. Кўпгина сувратларюнонлар таърифида афсоналаштирилган. Лекин аслида улар табииймазмунга эга бўлган деган фикр бор ва шу фикр тўғри бўлиши керак. Бу фикрга кўра мезон, яъни торозу, офтоб мезон буржига кирганда кун билан туннинг тенг бўлишини, сунбула бугдой бошоғининг етилиш даврини, ҳамал қўйларнинг кўзилаш даврини билдиради ва ҳоказолар.

Шамсий ҳижрийни мелодийга айлантириш учунунга 621 кўшилади. Мелодийни шамсий ҳижрийга айлантириш учун ундан 621 ни айириш керак. Бунда шамсий ҳижрийнинг Наврўздан, яъни мартнинг йигирма бирдан бошланиб Хут охирида, яъни Мартнинг 20-сида тугашини ҳисобга олиш керак. Масалан, 2007-йил Мартининг 21идан 2008-йил Мартининг 20сигача шамсий ҳижрийнинг 1336-йили давом этади. 2007 дан 621 ни айирганда 1336 чиқади. Аммо 2007 йил Мартининг 21-ига қадар бўлган давр 1335-йилга тааллуқли бўлади. 2008-йил Мартининг 21-га қадар бўлган давр 1336 га тегишли бўлади.

Хондамир Навоийнинг мучалини тахаку, яъни товук йили деган [24].

Махмуд Кошғарий ўзининг “Девону луғоти-т-турк” асарида мучал ҳақида куйидаги маълумотни беради:

“Турклар ўн икки хил ҳайвон исмини ўн икки йилга от қўйганлар. Туғилиш, жанг тарихлари ва бошқаларни ана шу йиллар айланишидан ҳисоблайдилар. Бунинг келиб чикиши шундай: турк хоқонларидан бири ўзидан бир неча йил олдин бўлиб ўтган йилни аниқлашда янглишганлар. Бу масала юзасидан [хоқон] қавми билан кенгашди ва айтди: “Биз бу тарихни [аниқлашда] қанчалик янглишган бўлсак,

биздан кейин ҳам шундай янглишадилар. Шундай бўлгач биз энди ўн икки ой ва осмондаги ўн икки буржга асосланиб, ўн икки йилга от қўйишимиз керак, токи биздан кейин йил ҳисоби шу йилларнинг айланишига қараб олинсин ва бу нарса абадий бир ёдгорлик бўлиб қолсин”. Улар “айтганингиздек бўлсин”, дейишди.

Ҳоқон овга чиқди ва одамларга ваҳший ҳайвонларни Ила дарёси томон қувишни буюрди, бу жуда катта сув. Одамлар ов қилиб ҳайвонларни сув томон ҳайдай бошладилар, шунда ўн икки ҳайвон сувдан ўтди. Ўн икки йилни ана шу ўн икки ҳайвон исми билан атадилар. Энг олдин сувдан ўтган ҳайвон сичқон бўлди. Шунинг учун йил бошини унинг номи билан аталди, шу сўзга йил қўшиб сичқон йили деб атадилар, Ундан кейин ўтганлари қуйидаги тартибда бўлди ва уларнинг ҳар бири бир йил учун исм бўлиб қолди: Уд йили - сигир йили. Барс йили – барс йили. Тавишған йили – қуён йили. Нак йили – тимсоҳ йили. Йилан йили – илон йили. Йунд йили – от йили. Қўй йили – қўй йили. Бижин йили – маймун йили. Тақағу йили – товуқ йили. Ит йили – ит йили. Тонуз йили – тўнғиз йили [25].

Тўнғизга етгандан кейин, ҳисоб яна сичқондан бошланди. Бу китобни ёзган йилимиз тўрт юз олтмиш олтинчи (466) йилнинг муҳаррам ойида илон йили кирган эди. Бу йил ўтиб, тўрт юз олтмиш еттинчи йил келса, от йили киради. Йил ҳисоби мана шу мен кўрсатган тартибда олиб борилади. Турклар бу йилларнинг ҳар қайсисида бирор ҳикмат бор деб тахминлайдилар: масалан, уларча сигир йили бўлса уруш кўп бўлади, чунки сигир бир-бири билан сузишадиган ҳайвон. Товуқ йили кирса, озик-овқат кўпаяди, лекин одамларда ташвиш ортади, Чунки товукнинг овқати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юради. Тимсоҳ йили кирса, ёғингарчилик ва ҳосил кўп бўлади, чунки у сувда яшайди.

Тўнғиз йили кирса, совук қор ва фитна кўп бўлади. Шунга ўхшаш, ҳар йилга бирор тахмин юритадилар” [26].

Мучал йилларининг ҳозирги номи ва сирасини ёдлашга осон бўлсин учун қуйидаги назмда берамиз:

Мучал бошин билай десанг, **сичқондур**,

Сўнгра **сигир** кейин **барсу** қуёндур.

Кейингиси **балиқ**, сўнгра **илондур**,

Сўнгра **оту кўй** келмаги аёндур.

Кейин **маймун**, **товуғу** ит келгуси,

Тўнғиз билан мучал тамом бўлғуси.

Маҳмуд Кошғарий мучал йилларининг номларида ҳозирги Сигир, Қуён, Балиқ, От, Маймун, Товуқни Уд, Тавишған, Нак, Йунд, Бичин [27], Тақағу деб берган.

Кейинги даврларда “уй” [28] шаклини олган “уд” сўзи қорамолни билдиради, яъни бука, ҳўкиз ва сигирнинг умумий номи бўлиб, шу маънода уй шаклида Навоий, Бобур тилида ва бугунги туркий лаҳжаларнинг баъзисида, жумладан қирғиз тилида ҳам қўлланади. “Тавишған” ёввойи қуённи билдиради ва бу сўз шу маънода ўзбек шеваларида ҳам “товушқан” шаклида ишлатилади. Туркия туркчасида ўз маъносида “тавшан” шаклида қўлланади, қуён эса “адатавшани” дейилади [29]. “Нак” тимсоҳ дегани. Бизда “Тимсоҳ” “Балиқ”қа, айрим ўзга ўлкаларда, жумладан Хитойда “Аждар”га айланган. “Йкнд” йилқи, “Бичин” маймун дегани. “Тақағу” [30] “товук” сўзининг қадимги шакли. Бу сўз хўроз ва макиён учун умумий номдир. Маҳмуд Кошғарий хўрозни “эркак тақағу”, макиённи “тиши тақағу” [31] деб беради. Бу сўз туркийда, жумладан Навоий тилида ҳам “товук” шаклида хўроз ва макиён маъносида қўлланган. Бобур ҳам “товук” сўзини хўрозга нисбатан қўллаган. У Хусайн Бойқарони “товук ҳам урушқа солур эди” [32].

Кишининг мучалини аниқлаш учун унинг туғилган йилига 9 ни қўшиб, 12 га бўлиш керак. Шунда қолдиқ

мучал сирасини бирдиради. Навоий 1441- йил феввалида туғилгани ва мучал йили Наврўздан бошлангани учун унинг мучали 1440 ҳисобидан олинади. Бу санага 9 кўшилса, 1449 ҳосил бўлади, уни 12 га бўлинса, 9 қолдиқ қолади. Мучал сирасидан 9-ўринни олган йил Маймун йили бўлади.

Демак, Навоий сешанба куни Қамарий Ҳижрийнинг 844-йил Рамазонининг 17сида, Шамсий Ҳижрийнинг 829-йилида Далвнинг 19 ида, мелодийнинг 1441- йилида Февралнинг 8 ида туғилган. Мазкур ҳисобга кўра Навоийнинг мучали Маймундир. Хондамирнинг Навоийнинг мучалини Товуқ дейишига қандай ҳисоб асос бўлган, буни аниқлаш керак.

Изоҳлар ва адабиёт:

[1] “Мавлид”ни “мавлуд” шаклида ишлатиш хато. “Мавлид” замон ва макон исми, яъни ўрин-пайт оти бўлиб, туғилиш вақтини билдиради. “Мавлуд” эса мафъул исми, яъни “-ган” маъносидаги сифатдош бўлиб, туғилгани ва умуман яралган, яратилгани билдиради. “Маволид=и салоса” деган тушунча бор. “Маволид” “мавлуд”нинг жамъи, яъни кўплиги, “салоса” “уч” дегани. Бундан мурод мавжудотнинг уч туридир: маъдан – ўсиш, ҳис ва ихтиёрий ҳаракатга эга эмас; ўсимлик – ўсади, аммо ҳис ва ихтиёрий ҳаракатга эга эмас; ҳайвон – ҳис ва ихтиёрий ҳаракатга эга. Инсон бу жиҳатдан ҳайвоннинг бир навъи ҳисобланади ва ўзга ҳайвонлардан ақл ва нутқ имтиёзи билан фарқ қилади.

[2] “Мутлақ маъно” бирор соҳага хос бўлмаган, чекланмаган маъно, чеклангани “хос маъно” дейилади. Ҳозир “мутлақ” ўрнида “кенг”, “хос” ўрнида “тор” сўзлари ишлатилади. Аммо бу мантиқан тўғри эмас. Бу ўриндаги “кенг” ва “тор” сўзлари “маъно кенгайиши” ва “маъно тарайиши” дегандаги “кенг” ва “тор”га мувофиқ эмас. “Кенгайиш” ва “тарайиш”да “кенг” ва “тор”нинг маъноларидан тўғри фойдаланилган.

[3] Бу ўринда “таърих” сўзи бирор ҳодисадан бошлаб олиб бориладиган йил ҳисобини билдиради. Оврупода бу “эра” деб аталади. “Таърих” русчадаги “дата” маъносида ҳам ишлатилади. Бу маънода асл маъноси “йил” бўлган “сана” сўзи ҳам ишлатилади.

[4] Ҳаром ойлари: Муҳаррам, Ражаб, Зулқаъда, Зулҳижжа.

[5] Ғийосу-л-луғат, “Ҳижрий” моддаси.

[6] Табиий йил боши Наврўздан бошланади.

[7] Йилнинг таквимдаги муддати табиий йилникидан камайган кун ёки ойни тиклаш “кабиса” деб аталади. Қамарий хижрийда йил доирасида етишмай қолган кун кабиса қилинади. Баъзи халқлар, масалан хитой, япон ва қурияликлар қамарийни фаслий йилга мослаштириб ҳар тўрт йилда бир ойни кабиса кидиб, уни ўн уч ойлик қилиб оладилар. “Кабисали йил” ибораси “кабиса йили” тарзида ҳам ишлатилади.

[8] Ҳисобдаги “ноль” тушунчасива унинг аломати ҳам “сифр” дейилади. Бу атама “ноль”дан илгари ўзбек тилида ҳам ишлатилган.

[9] “ахира” сўзи ўрнида унинг шу таъбирдаги маънодоши “сония” сўзи ҳам ишлатилади. Лекин муҳаққиқлар “ахира”ни маъкул кўрадилар.

[10] *Сайфиддин Йазычы*. Очиқламалиибодат раҳбари. Туркия диёнат вақфи. Анқара. 1992. 178 с.

[11] Ғийосу-л-луға, “Ражаб” моддаси.

[12] Мунжид, Шаъб моддаси.

[13] “Мовароуннаҳр” нашрининг таквимларида “13 кунига ўтар кечаси” (1413- йил таквими), “13–14 кунига ўтар кечаси” (1419- йил таквими) деб берилган.

[14] Шу кеча ибодати билан гуноҳ ва қийинчиликлардан халос бўлиш назарда тугилади.

[15] *Сайфиддин Йазычы*. Мазкур асар. 179 с.

[16] Ғийосу-л-луға, “Рамазон” моддаси.

[17] Мелодий санасини қамарий хижрийникига айлантиришда ундан 621 ни айнириб, 1, 03 га кўпайтирилади.

[18] *Орбели И.* Синхронистические таблицы хиджры и европейского летосчисления. М.–Л., 1961.

[19] *Орбели И.* Мазкур асар. 133 с.

- [20] *Орбели И.* Мазкур асар. 186 с.
- [21] Жомий ва Навоий. Тошкент: Фан. 1966. 142 с. 119- изох.
- [22] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент: Шарк. 2002. 34 с.
- [23] *Орбели И.* Мазкур асар. 186 с.
- [24] Мақориму-л-ахлоқ. Абдулғофир Баёний нашри. Кобул. 1931. 12 с.
- [25] Йил номларини таржимон махсус ҳарфлар билан берган.
- [26] *Муталлибов С.М.* Маҳмуд Кошғарий, Туркий сўзлар девони /Девону луғотиг турк/, Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. Т.1, Тошкент, 1960. 330-332 с.
- [27] Мазкур иқтибосда бу сўз “бижин” шаклида берилган. Аммо унинг тўғриси “бичин”дир: Кошғарий, Индекс, 71 с; Кошғарий, БА, жилд 1, 346 с.
- [28] “Уд” ва “уй” калин талаффуз қилинади. Турар жой маъносидаги “уй” сўзи ингичка талаффузга эга.
- [29] Русчаси “заяц” бўлган “товушқан”ни, русчаси “кролик” бўлган “куён”дан ота-боболаримиздек фарқ қилганимиз яхши.
- [30] Маҳмуд Кошғарий бу сўзнинг “тақук” шаклини ҳам сабт этган.
- [31] Тиши – мода, урғочи.
- [32] Бобурнома, 128 с.

ТАРИҚ БУҒРА АСАРЛАРИДА ТАРИХИЙ ШАХС ТИМСОЛИ

АДҲАМБЕК АЛИМБЕКОВ

Т а я н ч т у ш у н ч а л а р: турк насри, роман, турк романчилиги, тарихий асарлар, тарихий шахс.

Э ʼ т и б о р қ а р а т и л а ʼ т г а н м а с а л а л а р:

Турк адабиётида яратилган тарихий-биографик мавзулардаги асарлар.

Ижтимоий-тарихий мавзудаги асарлар.

Тарик Буғранинг “Усмон Ғозихон” романи. Асарда Усмон Ғозий тимсоли.

Жаҳон адабиётида ижодкорлар тарихий мавзуга алоҳида эътибор бериб келганлар. Чунки улуғ файласуф Гегель тўғри таъкидлаганидек: “Аждодларимиз ҳаётини ўрганиш орқали биз ўзимизни, ўзлигимизни, кимлигимизни янада чуқуқроқ билиб борамиз. Аждодларимиз ҳаётини билмаслик – бу нима учун дунёга келганлигини тушунмасдан довдираб ўтиш билан баробар”. Тарихий мавзуда асар яратишда Шарқ адабиётида, хусусан турк адабиётида ўзига хос анъана бор. Бу адабиётнинг бугунги кунда дунё адабиётига Ўрхон Памукдек Нобель мукофотига сазовор бўлган романнавиствни бергани бежиз эмас.

XIX асрнинг сўнги чорагидан ҳозирги давргача бўлган турк адабиётида тарихий романчиликнинг ўз салмоғи бор. Чунки тарих ҳамиша ўрناق олишга, ўрганишга асос бўлган. Ижодкорлар халқнинг ўтмишига доимо қизиқиб, улкан аҳамият бериб келганлар. Ҳар бир маърифатли инсон ўз тарихини, умуман жаҳон тарихини яхши билиши, бугунги кунда келажак сари дадил қадам ташлашда таянч бўлишни англаб етганлар. Ёзувчиларнинг тарихий воқеликка мурожаат қилиш, улкан тарихий шахслар ҳақида пухта бадий асарлар яратиш, миллат маънавиятини юксалтиришдаги асосий омиллардандир. Шунинг учун ҳам маърифатчилик руҳи уствор бўлган турк танзимотчи ёзувчилари тарихга айниқса эътибор қаратиб, асарларида тарихий воқеалардан унумли фойдаланганлар. Биринчи турк тарихий романи, Танзимот даврининг (1860–1895) машҳур адиби Номик Камол (1840–1888) қаламига мансуб “Жазми” романидир (1980). Романда XVI асрдаги Эрон-турк уруши воқеалари қаламга олинган бўлиб, оддий аскар Жазмининг жасорати бош планда тасвирланганди. Номик Камол асос солган турк

тарихий романчилик мактаби кейинчалик жадал ривожланди. Ҳолида Адиб Адиварнинг (1884–1964) “Синекли баккол” (1936), Садри Эртемининг (1998–1993) “Чиғриқлар тўхтаганда” (1932), Илҳан Таруснинг (1907–1967) “Бор бўлмок” (1957), Камол Тохирнинг (1910–1973) “Давлат она” (1967) каби романлари турк тарихий романчилигида воқеа бўлди. Бу рўйхатни узоқ давом эттириш мумкин. Самим Кўжағўз (1916–1990), Тарик Буғра (1918–1994) Явуз Баҳодир ўғли (1945) каби ёзувчиларнинг тарихий мавзудаги романлари, турк тарихий романчилигини бир поғона юқори кўтарди. Илҳам Таруснинг “Бор бўлмок”, Тарик Буғранинг “Кичик оға” (1964) “Кичик оға Анқарада” (1966), Камол Тохирнинг “Давлат она” романлари юзасидан бўлган адабий мунозаралар турк тарихий романчилигининг ривожланиш жараёни ҳақидаги тасаввурларни янада тўлдирди, оидинлаштирди. Тахир Алангу, Аднан Бинязар, Рауф Мутлуай, Сами Озердим, Айжеким Якар каби турк адабиётшуносларнинг тарихий романчиликка оид илмий ишларида турк тарихий романчилигининг ўзига хос томонлари яхши очиб берилган. Турк тарихий романчилигини мавъзу ва даврий воқеаларга муносабати жиҳатдан икки йўналишга ажратиш мумкин. 1. Тарихий биографик асарлардир. Бунда асосан йирик тарихий шахслар ҳаёти ва ижтимоий фаолияти ҳақида сўз юритилиб, уларнинг давлат ва халқ олдидаги хизматларини кўрсатишга бағишланган. 2. Ижтимоий-тарихий мавзудаги асарлар бўлиб, халқ кўзғолонлари, 1918-1923 йиллардаги миллий-озодлик курашларини акс эттирган асарлар. Шокир Зиёнинг (1915) “Фотих Султон Меҳмет” (1959), Фаруду Тулбечиннинг (1915) “Усмон ўғиллари” (1950) “Конуний Султон Сулаймон” (1956) Тарик Буғранинг “Усмон Ғозий” (1983) асарлари биринчи гуруҳга мансуб бўлса, Самим Кўжағўзнинг (1916–1993)

“Калпоклилар” (1962), Эрол Тойнинг (1936) “Тупрок очикқанда” (1968) Толиб Опойдиннинг (1926) “Чанг, туман ичинда” (1974) романлари иккинчи йўналишга мансуб асарлардандир. Турк тарихий романчилигининг бойитишга катта ҳисса қўшган, тарихий романлари билан шуҳрат қозонган ёзувчилардан бири- Тарик Буғра 1918 йили Оқшаҳарда туғилган бўлажак ёзувчи бошланғич маълумот олгач, Кўня лицейини (1936) тугатади. Истанбул университетининг ҳуқуқ, сўнгра адабиёт факультетида ўқишни давом эттиради. Аммо университетни тугатмай ҳарбий хизматга кетади. Хизматдан қайтгач 1947–1948 йиллари Оқшаҳардаги “Насриддин Хўжа” газетасида фаолият кўрсатади. Адабий жараёнда фаол иштирок этиш мақсадида Истанбулга келиб, “Миллият”, “Янги Истанбул”, “Ҳафталик йўл”, “Таржуман” газеталари билан ҳамкорлик қилади. Хатлар бўлими мудири лавозимида ишлайди. Газетачилик фаолиятида қалами чархланган Тарик Буғра 1940 йили, 22 ёшида илк романи “Ёлғизлар”ни ёзиб тугатади. Лекин, бу асар тажрибасиз туфайлиги хали маромига етмагани учун муаллифга шуҳрат келтирмайди. Ёзувчи адабиёт оламига ҳикоялари билан кириб келди. Унинг илк ҳикоялари “Чиноралти” (“Чинораст”) журналида чоп этилиб, элга танилди. “Ўғлимиз” ҳикояси 1948 йили “Жумҳурият” газетасининг мукофотига сазовор бўлди. Т. Буғранинг ҳикоялари “Ўғлимиз” (1949), “Эртага деган бир нарса йўк” (1952), “Икки уйқу орасида” (1954), “Ҳикоялар” (1964), “Ҳикоялар” (1969) тўпламларида жамлангандир Т. Буғра ҳикояларидаги воқеаларнинг қизиқарли тасвири, ҳаёт тарзининг майда, кичик нуқталаригача эътибор бериш, ўзига хос майин шеърый услуб ёзувчини бошқа ҳикоянавислардан ажратиб туради. Айниқса, қаҳрамонларининг ички дунёсини очиб беришга диққатни қаратиши, рухий таҳлил устворлиги характерли. 50-

йиллар турк хикоячилигида ўзига хос ўрин эгаллаган. Саид Фоиқ, Махмуд Шафқат Эсандалларнинг таъсири ҳам сезиларли бўлиб, эгзистансиялизм оқимнинг кўринишларида бегона эмас. Умуман, Т. Буғра хикоялари ўтган асрнинг 50-йилларида ижод қилган замондошларидан услубий ва ҳаёт ҳодисаларида ўзгача ёндошиши билан ажралиб туради.

Ёзувчи 1955 йил “Сиёҳ Қаҳрабo” романини эълон қилди. Роман ёзувчи мухлисларини орттирмади, тилга тушмади. Шунинг учунми Т. Буғра бир неча йил роман жанрига қўл урмади. 1956 йил Мажаристондаги сиёсий воқеаларга бағишланган. “Peşte 56” пьесасини ёзади. Ёзувчи кейинчалик бу жанрда ҳам баракали ижод қилди. Т.Буғранинг романнавис ёзувчи сифатида машҳур қилган, 1959 йиллардан ёза бошлагани “Кичик оға” (1963) романидир. Асарнинг иккинчи китоби “Кичик оға Анкарада” (1966), учинчи жилди “Фиръавннинг имони” (1976) китобларидир. Миллий мужодала йиллари воқеалари қаламга олинган бу асарларда халқ ҳаракати, 20-йиллардаги Туркиядаги ижтимоий-сиёсий аҳвол ёрқин бўёқларда, реалистик тасвирланган. Асар бош қаҳрамони Солиҳ, биринчи жаҳон урушидан бир қўлидан ажралиб қайтди. Туғилган шаҳри Оқшаҳарда яқинларидан оқибат кўрмагач тушкунликка тушади, ҳаёти изидан чиқади. У румлик Нико билан дўстлашади. Бироқ кунлардан бир кун майхонада, сархушлик оқибатида Никонинг сири фош бўлади. Нико маслаҳатдошлари билан Туркияда давлат тўнтариши қилишга ҳаракат қилаётганлари маълум бўлади. Бу сотқинликдан кўзи очилган Солиҳда ватанпарварлик туйғуси уйғониб, Туркияни чет эл босқинчиларидан озод қилиш учун курашаётган Қувва Миллиячиларга келиб қўшилади. Ўзини тутиб олган Солиҳ кейинчалик Ватан шарафи учун фаол курашига айланади.

Тарик Буғранинг ушбу романи муаллиф сценарияси асосида Йужел Чакмакли томонидан телепьеса қилинади ва бу ёзувчи номини янада оммалашишига сабаб бўлади. Шундан сўнг Т. Буғранинг кўпгина асарлари ойнаи жаҳонда экранлаштирилган.

1960 йиллардан сўнг Тарик Буғра асосан роман жанрида қалам тебратади. “Қайрилишда” (1978), “Эвоҳ, ёшлигим” (1978), “Ёмғирни кутиб” (1981), “Ёлғизлар” (1981), “Усмон Ғозий” (1983), “Дунёнинг энг ифлос кўчаси” (1989) романлари ёзувчининг шуҳратига шуҳрат кўшиди. “Уч ўйин” (1981), “Қуёш ва арслон” (1988) “Нольдан тўғрига” (1999) драмалари, “Гагаринград” (Моква хатлари, 1962) “Бу жойнинг номи” (1990) номли саё хатномалари Тарик Буғра ижодининг турфа хиллигидан далолатдир. Унинг “Ўлик нуқта” (1958) ва яна тўрта романи газета, журналларда чоп этилган, лекин алоҳида китоб ҳолида эълон қилинмаганким, балким муаллифни ўзи истамагандир.

Ёзувчи ижодида тарихий мавзуда ёзилган “Усмон Ғозихон” (1983) романи алоҳида ўрин тутади. Тарик Буғра ўзига хос шоирона услубда воқеаларни ҳикоя қилиши, халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланиши, Ватан тарихидан яхши билиши бу асарида яққол намоён бўлган. Усмонлилар сулоласи ва давлатига асос солган Эртўғрул ўғли Усмон ҳаётига бағишланган бу романда XII асрдаги Туркиядаги ижтимоий-сиёсий муҳит, халқнинг турмуштарзи моҳирона тасвирланган. Усмон Ғозийнинг туркий қавмларни бирлаштиришдаги фаол ҳаракати, ўша даврдаги сиёсий муносабатлар бадий жихатдан ёник чизилади. Византия империясига қарши кураш, бу йўлда халқни бирлаштириш осон иш эмасди. Роман бош қаҳрамони Усмон тимсолида ёзувчи бунини ишонарли ифодалай олган. Т. Буғра тарихий мавзунини қаламга оларкан, масъулиятни ҳис қилиб, ўша замон руҳига

кириб асар ёзгани ҳар бир саҳифада сезилиб туради. Шунинг алоҳида таъкидлаш керакки миллат тарихида муҳим роль ўйнаган шахс ҳаётини, умуман тарихни бадиий акс эттирмоқчи бўлган ёзувчи олдида икки муҳим вазифа туради. Биринчиси ўша давр муҳитини тарихий шароитга мос, ишонarli қилиб реалистик тасвирлаш бўлса, икинчиси тарихий шахс тимсолини тўлақонли беришдир. Чунки тарихий шахс ва муҳит тушунчаси ўзаро ҳаммаҳалла бoғлиқдир. Ёзувчи бадиий тўқима образлардан фойдаланганимми, ёки тасаввурдан келиб чиқиб воқеаларни ёритганимми, бу тарихий шахс образини, сиймосини бoғлиқча, бир инсон сифатида очишига хизмат қилиши лoзим. Муаллиф тарихий даврни пухта ўрганиш, ўтмиш замон руҳига кира олиши даркор. Бунинг учун, ёзувчи тарихий фактларгагина суяниб қолмасдан, фактларни бадиий, ўз адабий қаҳрамонларига қалб кўри инсоний руҳ берган ҳолда ифодаланиши зарурлигини, бўлмаса тўлақонли бадиий асар яратилмайди.

“Усмон Ғозихон” романида муаллиф шу хислатларни хис қилиб ёзгани сезилиб туради. Асар Усмон Ғозийнинг ўлим тўшагида ётган ҳолати тасвирлари ила бошланган. Унинг бирдан бир умиди ҳаётдан илнжи Бурса шаҳри забт этилганлиги ҳақидаги хуш хабарни эшитиш. Шундагина у бу дунёдан рози кетади. Азроилни “Хуш келдинг, қувонч келтирддинг” дея кутиб олади. Асарни бош қаҳрамонининг сўнги кунларидан, бошқачарoқ қилиб айтганда бўлиб ўтган воқеаларнинг хотимасидан бошлаш адабиётда ўзига хос бир услубдир. Китобхон қизиқишини орттириш ва Усмон Ғозий ҳаётининг бутун моҳиятини изоҳлаш, энг олий максадига урғу бериш учун ҳам ёзувчи шу услубни қўллайди. Хусусан Усмоннинг Бурсага шунчалик кўз тиккани ўқувчини ўйлантиради. Айни пайтда Усмон Ғозийнинг бутун ижтимоий фаолияти

шиддатли хаётининг мазмун мағзини англашга ёрдам беради.

Романда Усмоннинг болалик йилларидан бошлаб, Қайи қавмини бирлаштириши, бир неча бекликларини бошини қовуштириб, келажакда буюк бир давлат пойдеворини қўйишгача бўлган давр воқеалари қаламга олинган. Ёзувчи Усмонни болалигида еру кўкга сиғмайдиган, ўзини қўйишга жой тополмайдиган ғайратлилигини тасвирлар экан келажакда Усмоннинг улуғ инсон бўлишига ўқувчини илк саҳифаларданок ишонтириб боради. Чорвадор элнинг баҳорда ёзги яйловларга кўчиши, Сўғддан Домоничка кўчаётган қавмларга Усмоннинг бошқош бўлиши тасвирларида ёзувчи қахрамони сажиясидаги ташкилотчилик, куйинчаклик ҳислатларини очиб беради. Асардаги ҳар бир персонаж хатти-ҳаракати, сўзлашув тарзи билан ажралиб туради. Тарик Буғра асар тилига айрича эътибор беради. Чунки асар тилининг мукамаллиги бадийликнинг асосий белгиларидандир. “Ҳикояда, романда, театрда тилла яшар” – дея ёзганди Т. Буғранинг ўзи ҳам. Ушбу асарнингда ўқишли бўлиши, ёзувчининг асар тили устида кунт билан ишлаганини кўрсатади. Романдаги Ада Болу, Малхул Хотун, Ойкут, Алп, Зоя, Колоназ образлари ҳам жонли, ўз қиёфасига эга тарзда яратилган. Муаллиф шайх Ада Булу тилидан шундай фалсафий фикрларни айтадики, бу китобхонни уйлашга ундайди, умрини беҳуда совурмаслик, йўлида адашмасликда маёқдек нур беради. “Одам ёлғиз эмаслигини англамаган, англай олмаган, англай олмаётган бўлса, дунё чиндан ҳам жуда катта. Чунки инсон замонга ва маконга нисбатан жуда ҳам кичик, жуда ҳам. Бору йўқлиги билинмас унинг. Ва шундай одамлар ноумид бўладилар, умидсизлик телбасига айланадилар, улар бутун куч-қувватларини, топган-тутганларини, эришган барча нарсаларини беҳуда нарсаларга сарфлайдилар, ҳавога

совурадилар. Бундай одамлар шомда туғилиб, саҳарга азон айтилмасдан, тонг ёришмасданок ўладилар.” Ёзувчининг мақсади инсон умри боқийлиги унинг амалига, яъни қилган яхши ишларига боғлиқлигини таъкидлашдир.

Тариқ Буғранинг “Усмон Ғозихон” романини ўзбек тилида (тарж. Файзи Шоҳисмоил) эълон қилиниши, ўзбек китобхонига туркий халқлар тарихини ёритиш, янги маълумотлар бериш билан бирга XX аср турк тарихий романчилиги ҳақида ҳам маълум тасаввур уйғотади.

ИНТЕРЬЕР ТАРЖИМАСИДА МИЛЛИЙЛИКНИ АКС ЭТТИРИШ МАСАЛАЛАРИ (О. Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси” ва “Кўҳна дунё” романларининг туркча таржималари асосида)

ШАҲИНА ИБРОҲИМОВА

Т а я н ч т у ш у н ч а л а р: тарихий асар, бадий таржима, архаизм, историзм, жиҳозлар тасвири, изоҳ, шарҳ.

Э ʼ т и б о р қ а р а т и л а ʼ т г а н м а с а л а л а р:

Бадий таржимада интерьер масаласи.

Таржимада архаизм ва историзмларни бериш масаласи.

Таржимада изоҳ ва шарҳлардан фойдаланиш.

Интерьер масаласи, айниқса, тарихий руҳда ёзилган асарларда муҳим ўрин тутди. Зотан, тарихий даврга хос жиҳозлар, асбоблар номларини келтириш, умуман, акс эттириладиган даврга хос тарихий сўзларни қўллаш даврни тўғри тасвирлаш имкониятини яратади. Тарихий руҳдаги асарлар таржимасида мутаржим дуч келадиган асосий муаммолар ҳам айнан ана шунда кузатилади. Чунки тарихий асарларда қўлланган бундай сўзларнинг

муқобилини топиш анчайин машаққат туғдириши табиий. Хусусан, бу ўринда асл матнда тарихий сўзлар – архаизмлар ва историзмлардан фойдаланилар экан, таржима матнда ҳам асл нусхадаги сингари тарихий сўзларни қўллаш зарурияти юзага келади. Бинобарин, тарихий давр колоритини тўғри қайта гавдалантириш, бевосита таржима қилинаётган тилнинг имкониятларидан келиб чиққан ҳолда, тарихий сўзларни қўллай билишга чамбарчас боғлиқ бўлади.

О. Ёқубовнинг “Улуғбек хазинаси”, “Кўҳна дунё” романларида интерьер, яъни воқеа содир бўлаётган жойнинг ички кўриниши, жиҳозлари тасвирига ҳам алоҳида эътибор берилган. “Улуғбек хазинаси” ва “Кўҳна дунё” романларидаги берилган интерьер кўриниши давр талабига мос ҳолда яратилган бўлиб, улардан тарихийлик уфуриб туради. Романда интерьерни ташкил этувчи жиҳозлар тасвири кўп учрайди. Хусусан, ёзувчи уй-жой жиҳозларини акс эттирар экан, воқеалар кечаётган даврга хос деталларни асарга киритган. Хусусан, ёзувчи воқеа содир бўлаётган жойларни тасвирлашда “хужра”, “мадраса”, “сарой”, “ошёна” каби сўзларга кўп мурожаат қилади. Бироқ айни сўз ва тушунчаларнинг турк тилидаги таржимаси қай аҳволда, деган савол туғилиши табиий ҳол.

Муайян адабиёт намунасини бошқа бир тилга таржима қилишнинг ўзига хос машаққати, қийинчиликлари, мураккабликлари мавжуд. Шундай оғир вазифани зиммасига олганлардан бири туркиялик таржимон Аҳсан Ботурдир. Аҳсан Ботур таржимада интерьерни акс эттирар экан, ютуқлар билан биргаликда камчиликларга ҳам йўл қўйганини кўришимиз мумкин.

Мисол учун, ўзбек тилидаги “саломхона” сўзи “амирнинг, хоннинг саломга йиғилганларни ёки иш билан келганларни қабул қиладиган хонаси” маъносида ишлатилади (2,16). Турк тилида бу ҳолатда “selamlık” сўзи

қўлланади. Бунда таржимон ярим калькалаш, ярим транслитрация усулини қўллайди. Зотан, турк тилида қайд этилган сўз йўқ. А.Батур сўзнинг биринчи қисмини олган ҳолда, “хона” аффиксоиди ўрнига туркча “-lık” кўшимчасини қўшади. Натижада мазмунан ўзбек тилидаги “саломхона”га монанд сўз ҳосил қилинган.

Асл матнда: “Тўрига қуйма тилладан ясалган ўймакор курси ўрнатилган *саломхона* нимқоронғи эди” (4,16).

Таржимада: “Yukarı tarafında altın şilemeli koltukların bulunduğu *selamlık* yarı karanlık bir haldeydi” (5,10).

Асл матнда: “Шайхулислом пастга тушиб кетгач, хона чуқур сукутга чўмди, ҳатто *саломхонадан* чурқ этган товуш эшитилмасди” (4, 9).

Таржимада: “Şeyhülislam da gittikten sonra salon tekrar sessizliğe gömüldü. Hatta *selamlıktan* bile ses gelmiyordu” (5,12).

Масалан, “хужра” сўзи “киши яшайдиган кичкина хона уйча”нда “мадраса, қорихона ва масжидда шогирдлар, домуллолар яшаши учун ажратилган кичик хоналар” мазмунини ифода этади (2,709). Турк тилида ҳам “кичик хона” маъносини англатувчи “hücre” сўзи мавжуд бўлиб, тарихий асарларда айнан масжид, мадрасаларнинг хонаси маъносида қўлланилади. Бироқ А.Батур бу ҳолатда “hücre” сўздан эмас, балки “oda” сўздан фойдаланишни афзал кўради ва табиий равишда, асарнинг тарихий колоритига путур етказилади. Қиёсланг:

“*Хужрада* биттагина шам милтиллаб турар, Мирам Чалабий ўзи йўқ, энаси Тиллабиби ғира-шира хужранинг тўрида тиззаларини кучоқлаганича пинакка кетган эди” (4,25).

Таржимада: “*Odada* bir mum yanıyordu fakat Miram Çalabi yerinde yoktu. Anası ise odanın sağ tarafında bir yere bağdaş kurmuş oturmuş uyuklamaktaydı” (5,29).

Асл матнда: “Шу сабаб бўлдими ё Салоҳиддин заргарнинг таҳдидли сўзлари каттиқ таъсир этдими, ишқилиб, Али Кушчи ота-боласи билан хайрлашаркан, юрагига совуқ бир ваҳима ёпирилиб келди-ю, нечундир *ҳужрада* мунғайиб ўтирган энаси Тиллабиби эсига тушиб, юраги увишиб кетди” (4,42).

Таржимада: “Bu yüzden mi, yoksa Salahaddin Zerger'in tehdidkar sözlerinin katı tesirinden mi bilinmez, yüreği burkularak apar topar ayağa kalkıp onlarla vedalaşırken, içine bir kurt düştü. O an *odada* sızlanıp oturan anasını hatırlayarak kalbinin sıkıştığını hissetti” (5,46).

Бу ҳолат О.Ёқубовнинг барча тарихий асарларининг бошидан охирига қадар давом этади. Яъни О.Ёқубовнинг романларида “ҳужра” сўзи учун “hücre” сўзи эмас, балки “oda” сўзини ишлатилганини кузатишимиз мумкин.

Маълумки, ўзбек тилидаги “тўр” сўзи миллий колоритни акс эттирувчи сўзлардан бири ҳисобланади. Зотан, “тўр” сўзи “пойгакдаги жойга нисбатан юқоридаги жой, ҳурматли жой, умуман уйнинг, жойнинг юқори томони” маъносида қўлланади (2, 253). Бадий асарларда мазкур сўз қўлланар экан, демак, қайд этилган маънолар кўзда тутиладики, таржимада ҳам айтилган ҳолатни назарда тутиш талаб этилади. Таржимада ўрганилаётган сўзнинг таржимаси берилган лавҳаларга эътибор қаратайлик:

Асл матнда: “Ҳужрада биттагина шам милтиллаб турар, Мирам Чалабий ўзи йўқ, энаси Тиллабиби ғира-шира ҳужранинг *тўрида* тиззаларини кучоқлаганича пинакка кетган эди” (4,25).

Таржимада: “Odada bir mum yanıyordu fakat Miram Çalabi yerinde yoktu. Anası ise odanın *sağ tarafında* bir yere bağdaş kurmuş oturmuş uyuklamaktaydı” (5,29).

Асл матнда: “Чароғон меҳмонхонанинг *тўрида*, кўзлари бежо бир кампир солари тўзғиган беҳуш бир малакни кучоқлаб ўтирар, унинг ёнига бошига учлик оқ қалпоқ,

эгнига оқ яқтак кийган қотма бир одам тиз чўккан эди” (4, 310–311).

Таржимада: “İyi aydınlatılmış salonun *sağ tarafında*, gözleri sağa sola oynayan yaşlı bir kadın saçları dalga dalga yayılmış bir kızı kucaklayıp oturuyor, yanında ise başında uçlu beyaz kalpak, sırtında beyaz içlik bulunan bir kişi duruyordu” (5,345).

Асли матнда: “Хонанинг *тўридаги* хонтахтада кумуш баркашларга солинган кабоб ва патирлар, нозик мунаққаш пиёлаларга қуйилган бода қандай бўлса, шундай турарди” (4,20).

Таржимада: “Odanın *sağındaki* masa üzerine gümüş tepsilere konulan kızarmalar ve pideler, ince bir zevkle süslenmiş kaselerdeki badeler nasıl konulmuşsa öyle kalır, eline bile sürmezdi” (5,23).

Асли матнда: “*Тўрига* қуйма тилладан ясалган ўймақор курси ўрнатилган саломхона нимқоронғи эди. Шифтдаги олтин қандилда нечундир бир нечтагина шам ёнар, бу шамлар шуъласида ложувард кошинлар билан қопланган деворлар, куббасимон шифтдаги нозик безаклар қандайдир ҳазин товланиб, хонага аллақандай сирли бир руҳ бахш этган эди. Али Қушчининг эсига беихтиёр соҳибқирон аталмиш Амир Темур тушди. Бу сирли нимқоронғи хонада, *тўридаги* қуйма тилладан ясалган нақшинкор тахтда бир маҳаллар соҳибқирон ўтиргани кўз олдига келиб, вужуди жимирлаб кетди” (4,16).

Таржимада: “*Yukarı tarafında* altın işlemeli koltukların bulunduğu selamlık yarı karanlık bir haldeydi. Tavandaki altın kandilde nedense sadece birkaç mum yanıyor, onların ışığı altında lacivert lambirilerle kaplanmış duvarlar, kubbemsi tavandaki ince bezekler hazin bir görünüm arz ediyor, salona esrarengiz bir haber veriyordu. Ali Kuşçu'nun hatırına birden sahüpkran Emir Timur geldi. *Yukarı tafartaki* altın kakmalı şu

koltukta bir zamanlar Emir Timur'un otirduğu düşünerek hafifçe titredi" (5,10).

Келтирилган парчалар ва уларнинг таржималарига диққат қаратсак, “тўр” сўзи учун таржимон “sağ tarafında”, “sağında” – “ўнг тарафдаги”, “yukarı tafartaki” – “юқори тарафдаги” тушунчаларидан истифода этган.

Қуйидаги мисолларга эътибор қилайлик. Биринчи лавҳа таржимасида А. Батур “тўр” маъносида “seki tarafında” бирикувини ишлатган. Турк тилидаги “seki” сўзи “ўтириш учун уйларнинг олдига тош ёки тупроқдан ясалган жой; ер устидаги баландлик” маъноларини англатади (3,1723). Бу ҳолатда “уйнинг баланд томони” маъноси келиб чиқади, бироқ, бизнингча, “ўзбек тилидаги уйнинг ҳурматли ўрни ёки юқори томони” маъноси англашилмайди.

Асл матнда: “Улар ғира-шира тор йўлакдан ўтиб, тилла шамдонларга терилган шамлардан чароғон хонага киришди. Тагига қирмизи туркман гиламлари тўшалган, деворлари фируза ранг сопол парчинлар билан қопланган бу хонанинг *тўрида* юқори ошёнага чиқадиган мраммар зина кўринарди. Иккинчи ошёнадаги катта танобий хона ҳам бўш эди” (4,7).

Таржимада: “Dar ve loş koridordan geçerek altın şamdanlarla aydınlatılan bir odaya girdiler. Tabanı kırmızı Türkmen halılarıyla döşenmiş, duvarları firuze enkli perçinlerle kaplanmış olan bu odanın *seki tarafında* üst kata çıkan bir merdiven görülüyordu... İkinci kattaki geniş salon da bomboştu”(5,9).

Кейинги лавҳа таржимасида эса “тўр” тушунчаси умуман тушириб қолдирилади. Натижада “*тўрдаги* коронғироқ бурчак” турк тилига “çadırın kuytu yeri” – “чодирнинг нимкоронғи томони” деб ўгирилади:

Асл матнда: “Ундан кейин семизлигидан ҳансираб нафас олган, юм-юмалоққина амир Искандар барлос

кирди, кирди-ю, қўл қовуштирганича пилдираб бориб **тўрдаги** қоронғироқ бурчакка тикилди” (4,50).

Асл матнда: “Ondan sonra aşırı kilosından dolayı güçlkle nefes alan tombul görünüşlü emir İskender Barlas girdi. Ellerini göğsüne kavuşturup selam verdikten sonra çadırın *kuytu yerinde durdu*” (5,56).

Фикримизча, “тўр” сўзининг турк тилига ўгирилишида “yukarı tafartaki” бирикувидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Зотан, “тўр” тушунчасининг “yukarı taraf” – “уйнинг юқори тарафи” шаклида бериш орқали ўзбек тилида назарда тутилган мазмуни аниқ ифодаланади. Албатта, таржимон, юқорида кўриб ўтганимиздек, қайд этилган бирикмадан фойдаланади. Бироқ ушбу вазиятга ҳар доим амалга қилинмаганини ижобий баҳолаб бўлмайди.

Ўзбек тилидаги “меҳмонхона” “меҳмонларга мўлжаллаган хона” мазмунини ифода этади. Ҳозирги турк тилида айни маънода “salon” ва “misafir odası” сўзлари қўлланилади (бунда, асосан биринчи сўзнинг ўта фаол эканини алоҳида таъкидлаб ўтиш зарур). Таржимон ҳам “меҳмонхона” сўзи учун таржимада айнан “salon” сўзига мурожаат қилади.

Масалан: “Хуршида бону бирдан ёпирилиб келган аллақандай шубҳадан эти увишиб, гандираклаганича *меҳмонхонадан* чиқди” (4,240).

“Hurşide birden yumruklanan şüphyle adeta uyuştu kaldı. Ağır ağır yürüyerek *salondan* dışarı çıktı” (5,271).

“*Меҳмонхонага* фарёд солиб бир гуруҳ хотин-халаж кириб келди” (4,311).

“Bu esnada bir grup kadın kız *salona* doluşarak feryad-ı fıgan etmeye başladı” (5,346).

“Чароғон *меҳмонхонанинг* тўрида, кўзлари бежо бир кампир сочлари тўзғиган беҳуш бир малакни кучоклаб ўтирар эди” (4,310–311).

“Ўйи айдинлатилмиш *salonun* sağ tarafında, gözleri sağa sola oynayan yaşlı bir kadın saçları dalga dalga yayılmış bir kızı kucaklayıp oturuyordu” (5,345).

Бироқ шуниси борки, “*salon*” сўзи турк тилига француз тилидан ўзлашган. Шу сабабли тарихий руҳдаги асарда “меҳмонхона” сўзи учун, бизнингча, бу сўздан фойдаланиш ўринли бўлмайди. Албатта, айрим ҳолларда таржимон “*salon*” сўзининг изоҳи тарзида “*misafir*” – “меҳмон” сўзини келтиради, аммо бу бирикма ҳам ўзини оқламайди. Чунки, маълумки, ғарб тилларидан, хусусан, француз тилидан турк тилига сўзларнинг кириб келиши ва муқим жойлашиб қолиши 20- асрнинг биринчи ярмидан бошланган:

“Ховлига кирган жойда хайрон бўлиб тўхтаган Али Кушчи рўпарадаги катта *меҳмонхонадан* чикқан муштдаккина чолни кўриб, унга томон юрди...” (4,310).

“*Avluda şaşkın şaşkın dikilen Ali Kuşçu, yandaki geniş misafir salonundan* çıkan iki büklüm ihtiyarı görüp ona doğru yürüdü” (5,345).

Айрим вазиятларда А.Батур “меҳмонхона” маъносида “*misafirhane*” сўзига мурожаат қилади. Масалан:

“Заргар бошини сараклатиб, *меҳмонхонага* ишора қилди” (4,310).

“*Zerger başını sallayarak misafirhaneyi işaret etti*” (5,311).

Лекин ушбу таржимани ҳам, фикримизча, ижобий баҳолаш қийин. Айни ҳолатда қуйидагича йўл тутиш мақсадга мувофиқ эди: турк тилида “меҳмон” маъносида форс тилидан кириб келган “*mihman*” (эск.), туркча “*konuk*” ҳамда арабча “*misafir*” сўзлари мавжуд бўлиб, улардан биринчисига “*hane*” аффиксоидини кўшиш орқали “*mihmanhane*” сўзини ҳосил қилиш мумкин эди. “*mihmanhane*” сўзи ўзбек тилидаги тарихий асарда қўлланиладиган “меҳмонхона” тушунчаси учун тўла мос келади. Зотан, “*mihman*” ҳозирги турк тилида истеъмолдан

чиққан бўлиб, фақат тарихий асарлардагина учрайди. “*misafirhane*” сўзи эса “мехмонхона (отель)” ёки “йўловчилар ётиб қоладиган жой, карвонсарой” маъносини англатгани (3,1401) сабабли “уйнинг мехмонларни қабул қиладиган ҳашаматли хонаси” маъносини ифода этмаслиги аниқ.

Қайд этиб ўтиш лозимки, таржимон умуман “катта хона” маъносидаги сўзлар учун ҳам “*salon*” сўзини қўллайверади.

Масалан, қуйидаги мисолларда “хона”, “уй” сўзлари учун “*salon*” сўзи ишлатилган:

“Шу заҳотиёқ кампирнинг фарёди *уйни* зир титратди” (4,311).

“*Salon* birden zavallı ihtiyarın kopardıđı feryatla titredi” (5,345).

Асл нусхада: “Бу-Абул Ҳасанак кутганидек, шоҳона жиҳозланган *хона* эмас, аксинча, фақирона безатилган чоғроқ *хона* эди. *Хонанинг* эшик ва даричаларига одмигина кўк дарпардалар тутилган, ердаги палослар устига қизил бўз кўрпачалар тўшалиб, қизил болишлар ташланган. *Хонанинг* ўртасида нози неъматларга тўла саккиз қиррали катта хонтахта турарди” (6,117).

Таржимада: “*Burası, Ebul Hasenek’in hayal ettiđi gibi řahane mobilyeli bir salon* deřil aksine pejmürde eřyalarla dөřenmiř sıradan bir *salondu*. *Salonun* kapı ve pencerelerine solgun renkli mavi perdeler asılmıř, yerdeki yolluklar üzerine kırmızı renkli eski pүskү řilteler ve duvar yastıkları dөřenmiřti. *Salonun* ortasında enva-ı türlü nimetlerle donatılmıř sekizgen geniş bir masa... vardı” (7,133).

“Жомиул улум деб аталмиш бу хазина учинчи ошиёнанинг иккита *катта хонасини* эгаллаган эди” (4,27).

“*Cami-ul Ulum* denilan bu hazine üçüncü kattaki iki *büyük salonu* dolduruyordu” (5,30).

Вахоланки, биринчи мисолда уй маъносидаги “ev”, иккинчи ва учинчи мисолда айнан хона маъносидаги “oda” сўзидан фойдаланган маъкул эди.

Масалан, куйидаги лавҳада “машваратхона”, яъни “кенгашиш, маслаҳатлашиш учун тўпланиладиган хона” маъносидаги сўз “salon” деб таржима қилинади.

Асл нусхада: “Беруний хиёбоннинг икки ёнида қилич яланғочлаб ғоз турган сарбозлар орасидан ўтиб, саройга кириб борганида анжуман ҳали бошланмаган, бироқ ўрдадай кенг, сутдай оппоқ машваратхонада одам тирбанд эди” (6,49).

Таржимада: “Biruni yolun iki tarafında yalnız kılıç nöbet tutan muhafızlar arasından geçerek saraya girdiğinde toplantı henüz başlamamıştı ancak saha gibi geniş, bembeyaz mobilya ile döşenmiş *salon* ağzına kadar insan doluydu” (7,59).

Ўзбек тилида “бостирма” сўзи “тўрт томони ёки икки ёни ва олди очик қурилма, сарой” ёки “усти ёпиқ узун йўлак” маъноларини ифода этади. Мазкур сўз ўзбек халқига хос миллий жой номи ҳисобланади. Шу боис, бадий асарларда бостирма сўзи миллий колоритни ифода тишда фаол қўлланилади. О. Ёқубовнинг асарларида ҳам мазкур сўз кўп келтирилади. Масалан: “...ажабо: ҳамиша ёпиқ турадиган қўш табақали темир дарвоза ланг очик эди. Дарвозадан кирган жойда, одатда қоровуллар ўтирадиган қоронғи *бостирмада* ҳеч ким кўринмасди” (4,310).

Таржимон айни сўз таржимасида “*kulübesi*” сўзига мурожаат қилади ва тўғри йўл тутади. Зотан, мазкур сўз “кулба, чайла, уйча” каби маъноларни англатишга хизмат қилади ва “*bekçi kulübesi*” – “қоровул уйчаси” бирикмаси мазмунан ўзбек тилидаги “бостирма” сўзига монанд келади. Солиштиринг: “Her zaman kapalı duran demir kapı bu defa ardına kadar açıldı. Kapının hemen girişindeki *bekçi kulübesinde* de kimseler yoktu” (5,344).

Кейинги мисолга этибор килайлик: “Али Кушчи тепаси ёпиқ қоронғи *бостирмага* кирди ва тор йўлакдан ўтиб, ўрдадай кенг ҳовлига чикди” (4,34).

Таржимада: “Ali Kuşçu üstü kapalı karanlık tünel gibi bir yerden geçip, dar koridoru aştıktan sonra saha gibi geniş bir avluya şikti” (5,43).

Бу вазиятда “бостирма” сўзи “усти ёпиқ узун йўлак” маъносида келган. Айни ҳолда “tünel” сўзини келтириш ноўринлиги аниқ. Демак, бунда таржимон бошқа бир мутаносиб муқобилни топиши керак эди. А.Батур “бостирма” сўзи учун “tünel” – “тунель” сўзини ишлатади. Мазмунан мазкур сўз, умуман олганда, мос келса-да, тарихий асарда инглиз тилидан ўзлашган бу сўзни қўллашга етарли асос йўқ. Бунда, бизнингча, “dehliz” – “дахлиз” сўзини ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бинобарин, “dehliz” сўзи “усти ёпиқ, узун ва тор йўлак” мазмунини ташийди (3, 487).

Кейинги келтириладиган лавҳа ва унинг туркча таржимасига диққат қаратайлик:

“У Мирзо Абдуллани яқинда кўрган эди. Лекин Мирзо Абу Саид... Шаҳзода Шайхулисом Бурҳониддин қандай хадиксираса, қайсар така-туркманлар қони аралашган бу нобакор Мирзодан ҳам шундай чўчиб юрар эди... Мирзо Абдуллатиф уни ўз кўзи билан кўришга азм қилди. У девонбеги билан ясавулбошини олиб, Кўксарой остидаги зиндонларга, тўғрироғи, зиндонларга олиб борадиган зимистон *қамбар йўлакка* тушди. Зиндон беги бошлиқ бир неча сипоҳлар, қўлларида машғал, тор ва қоронғи йўлакни ёритиб олдинда боришарди. Мирзо Абдуллатиф аъзойи баданини чулғаб олган мудҳиш кўркувдан қоқилиб-сукилиб бораркан, бобоси қурдирган бу ер ости унгирга, илон изи бўлиб кетган бу чексиз қамбар *лаҳимга* ҳайрат билан тикилар, машғал шуъласида аллақандай қўланкалар

изғиган бу зимистон йўлак яна ҳам совуқроқ, ваҳималироқ туюлар эди” (4,271).

Таржима нусхада: “Mirza Abdullah’ı kendisine yakın görürdü. Fakat şu Mirza Ebu Said. Şehzade, şeyulislam Burhaneddin’i ne kadar gözü tutmamışsa, inatçı Türkmenlerin kanı karışmış olan bu kalles Mirza’dan da o kadar çekiniyordu. Mirza Abdullatif onu zindanda bizzat görmek istemiş, divan beyi ile muhafızlarını yanına alıp Gökсарay altındaki zindana, daha doğrusu zindana giden karanlık *dehlize* girmişti. Divanbeyi komutasındaki sipahiler ellerinde meşalelerle dar ve zifiri karanlık *dehlizde* ona doğru ilerliyorlardı. Mirza Abdullatif korkudan tüyleri ürpermüş vaziyette meşale tutan sipahilerin arkasından çekine çekine yürümüş, dedesinin yaptırdığı bu yeraltı mezarını, yılan izi gibi kıvrılıp giden bu sonsuz va basık *dehlizi* şaşkınlıkla seyretmiş; meşale ışıkları altında tuhaf gölgeler meydana gelen bu zifiri karanlık yolda yine soğuk vesveseler beynine hücum etmişti” (5,300-301).

Асл матндаги ажратиб кўрсатилган сўзлар (йўлак, лаҳим) учун таржимада “*dehliz*” – “*дахлиз*” сўзи қўлланган бўлиб, мазкур сўз воситасида асл матнда назарда тутилган мазмуннинг тўлиқ қайта акс эттирилишига эришилган “*ошиёна*” “*ошёна*” сўзи “*бинонинг юқори қавати, юқори қаватдаги бино*” мазмунини ташийди” (1, 554). О.Ёқубовнинг тарихий романларида мазкур сўз қават маъносида келган. Масалан: “Али Қушчи ўйчан одимлаганича расадхонага кирди, эшик устидаги токчадан шам олиб ёқди-да, тик зиналардан чиқиб учинчи *ошиёнага* чиқди” (4,26).

“Жомиул улум деб аталмиш бу хазина учинчи *ошиёнанинг* иккита катта хонасини эгаллаган эди” (4,27).

А.Батур асл матндаги «*ошиёна*» сўзининг маъносини тўғри англаган ҳолда “*kat*” – “*қават*” сўзидан фойдаланади. Қиёсланг: “*Hızlı adımlarla yürüyüp rasathaneye girdi. Kapı*

üstündeki raftan bir mum alıp yaktı ve dik merdivenleri adımlayarak üçüncü *kata* çıktı” (5,30).

“Cami-ul Ulum denilen bu hazine *üçüncü* kattaki iki büyük salonu dolduruyordu” (5,30).

Ўзбек тилидаги “табақа”, “тавақали” сўзи “эшик, дераза ва шу кабиларнинг очилиб-ёпиладиган ҳар бир бўлаги” мазмунини англатади. Ўзбекона уйларнинг “қўш тавақали”, тавақали” ёки “икки тавақали, тавақали” бўлиши миллий уй қурилишининг кўрсаткичларидан бири ҳисобланади. Табиийки, турк тилида мазкур сўзнинг эквиваленти мавжуд эмас, шу сабабли А.Батур бу ўринда “kanatlı” – “қанотли” сўзини қўллаб, вазиятдан чиқади. Айтиш зарурки, айни ҳолатда А.Батур масаланинг ечимини тўғри топган. Қиёсланг: “Сал ўтмай кулф ва занжирларнинг оғир шарақлаши эшитилиб, Гўри Амирга караган *икки тавақали* қуйма дарвозанинг ён эшиги ғичирлаб очилди” (4,27).

“Az sonra ana kapının kilit ve iri halkalı zincirlerinin şakırtıları işitildi. Gur-i Emir’e bakan *çift kanatlı* devasa kapının yan kanadı gıcırdayarak açıldı” (5,9).

“Шотутнинг ўнг томонида болохонаси кўчага қаратиб қурилган салобатли бино қад кўтарган. Болохонанинг тагида *қўш тавақали* залварли дарвоза, дарвозанинг ўнг канотида эшик” (4,34).

Таржимада: “Ағасин sağ tarafında balkonu sokağa bakan sağlam bir bina görünüyordu. Balkonun yan tarafında *iki kanatlı* ağır bir kapı bulunuyordu” (5,42).

Ўзбек тилида миллий типдаги иморатнинг иккинчи қавати ва шу иккинчи қаватдаги уй мазмунини билдирувчи “болохона” сўзи мавжуд. Қуйидаги лавҳада иккинчи қавати кўчага қараб қурилган уй таърифланган: “Шотутнинг ўнг томонида *болохонаси* кўчага қаратиб қурилган салобатли бино қад кўтарган. *Болохонанинг* тагида қўш тавақали залварли дарвоза, дарвозанинг ўнг

канотида эшик. Майдоннинг чор-атрофи ялпоқ ғиштдан қурилган қатор уйлар билан ўралган” (4,34).

Таржимада: “Ağacın sağ tarafında *balkonu* sokağa bakan sağlam bir bina görünüyordu. *Balkonun* yan tarafında iki kanatlı ağır bir kapı bulunuyordu. Meydanın dört bir yanına kerpiçten yapılmış sıra evler vardı” (5,42).

Туркча таржимасида эса “болохона” маъносида “balkon” – “балкон” сўзи ишлатилган. “balkon” сўзи, биринчидан, француз тилидан ўзлашган бўлса, иккинчидан, мазкур сўз “бинонинг асосан ташқарига қараб туртиб чиққан, атрофи девор ёки панжара билан ўралган қурилма”, “театр, кинотеатр кабиларда осма қават” маъноларини англатади. Демак, таржимон бу борада бироз янглишган, у “иккинчи қаватдаги уй”ни “балкон” деб ўтиради. Аслида бу ўринда оддийгина тарзда “ikinci kattaki asma” – “иккинчи қаватдаги чордоқ” шаклидаги бирикмадан фойдаланиш мумкин эди.

Демак, бадий асарда қўлланган интерьер маълум гоёга, мақсадга йўналтирилган бўлади. Интерьер тасвири, айниқса, тарихий асарлар таржимасида даврнинг муайян киррасини намоён эттиради.

Баъзан таржима жараёнида интерьер тасвиридаги нарсабуюмларни ифодаловчи сўзлар ёки сўз бирикмаларига тенг эквивалентни таржима қилинаётган тилдан топиш мушкулдир. Негаки интерьер тасвирида қўлланилган предмет ёки буюм бошқа халқлар ҳаёти учун хос бўлмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда тасвирдаги ўша предмет ёки буюмни ифодалаб келган сўзни шартли равишда таржима қилиш ёхуд транслитерациядан фойдаланиш, ҳамда тушунчага изоҳ, шарҳ бериб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Шу боисдан интерьер тасвирини таржима қилишда таржимон мазкур халқ ҳаёти, тарихи, турмуш тарзи, этнографияси билан яхши таниш бўлиши талаб этилади. Зеро, таржимада интерьер тасвирининг

тўғри берилиши таржима сифатини белгиловчи
омиллардан биридир.

Адабиёт:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ж. 1. М., 1981.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Ж.2. М., 1981.
3. Türkçe Sözlük. Ankara, 2005.
4. О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси. Тошкент, 1974.
5. А. Yakupoğlu. Uluğbey'in Hazinesi. İstanbul, 1993.
6. О. Ёқубов. Кўхна дунё. Тошкент, 1983.
7. А. Yakupoğlu. Köhne dünya. İstanbul, 1993.

ИККИНЧИ БЎЛИМ. ТИЛШУНОСЛИК

МАҲМУД КОШҒАРИЙ УСЛУБИДА БАЛОҒАТ ЕТУКЛИГИ МАСАЛАСИ

САЛИМАХОН РУСТАМИЙ

Та я н ч ту ш у н ч а л а р: балоғат илми, бадиъ санъатлар, лафзий санъатлар, иктибос санъати, муболаға сийғаси, товуш ҳодисалари.

Эътибор қаратилаётган масалалар:

Балоғатдаги маҳорат – олимлик савиясини белгилашда мезон сифатида.

Туркча мисолларни араб тилида беришнинг илмий йўллари.

Маҳмуд Кошғарий услубида балоғат илмига тегишли санъатлар.

Шарқ зиёлилари балоғат илмини ўргатиш ва ўзлаштиришга катта эътибор берганлар. Чунки олимнинг етуклик даражаси унинг балоғат илмидаги маҳорати билан ўлчанар эди. Етук олимлар ўз асарларида, албатта бу илм санъатларини қўллаганлар. Уни қай даражада қўллаш асарнинг мазмун ва моҳиятига боғлиқ бўлган. Бу илм санъатлари бадиий асарни буткул камраб олса, илмий асарларнинг керакли ўринларидангина жой олган.

Маҳмуд Кошғарий ҳам бутун жаҳон фан арбоблари тан олган етук олимлардан экани шубҳасиздир. Унинг “Девону луғоти-т-турк” асари соф илмий тадқиқот бўлиб, асар услубида Маҳмуд Кошғарийнинг балоғат даражасини яққол кузатишимиз мумкин.

Маҳмуд Кошғарий Девоннинг мукаддимасида “мен тилда уларнинг (туркларнинг – С. Р. Иқтибослар ўзбекча таржимадан олинди.) энг етуқларидан, энг катта

мутахассисларидан, эски қабилаларидан эдим” (С.М. I. 44-б.) деб ўзининг турклардан эканини ва бу тилни пухта билишини таъкидлаб ўтади. Аммо асар орқали унинг араб ва форс тилларини ҳам пухта ўзлаштирганини кўриш мумкин. У ўзининг Девонида биринчи бор турк лаҳжаларини таснифлади ҳамда компаратив ва типологик методларни қўллади.

Девонда фонетик ва морфологик киёслаш ва чоғиштириш борасида қийматли маълумотлар мавжуд. Масалан:

Девонга кўра туркчадаги *-ган~ган* қўшимчаси арабчадаги муболаға сийғаси бўлмиш “мифъал”га тўғри келади.

Асардан олинган қуйидаги мисолларда туркийдаги товуш алмашиш ҳодисаси араб тилидагиси билан чоғиштирилган.

Кидитти моддаси қуйидагича изоҳланади:

“Кидитти – қайтарди. *أَلْ بُرْكَنْ قِدْتِي* ол бөркин кидитти – у қалпоғининг зийини қайтариб тикишга, қайтарма қалпоқ қилишга буюрди. (*قِدْتِيور. قِدْتِمَاق*) – кидитўр, кидитмақ). Бу феълларнинг ҳаммасидаги *د د* ларни *ذ ز* гумон қилиб, *د د* ни *ى ي* қилувчилар бор. Яғмо, тухси, ўғуз, уйғурлар теварагида ҳам буни эшитдим. *د د* ни *ذ ز* га айланттириш арабларда ҳам бор. Чунончи, *و لَا عَدُوْفَا* *و دُقْتُ عَدُوْفَا* ма дейилгандаги каби айрим сўзлар ҳам *د* билан ҳам, *ذ* билан ҳам тенг қўлланади” (С.М. II. 248-249 б.).

“Эшкәк” моддасида шундай дейилган:

“Эшкәк – эшак; икки тилнинг бирида. *أَشْيَاكْ* эшжәк бунда *ي ج* харфи такрорланган харфларнинг бири ўрнига алмашган. Бу хусусият араб тилида ҳам учрайди. Масалан, *تَقْضَى الْبَاذَى* гапидаги *تَقْضَى* юқоридагича икки *ض* билан келганидек бир *ض* билан *تَقْضَى* шаклида ҳам қўлланади. Худди шундай *يَنْمَطَى* сўзи *يَنْمَطَط* тарзида икки вариантда келади. *دَسَّاهَا* сўзи ҳам *دَسَّسَهَا* шаклида келади.” (С.М. I. 134-

Анда моддасининг изоҳи бундай:

“Анда - у ерда. Ўғузлар “сўнг” маъносидаги сўз учун الف ни *n* га алмаштирадидлар. “у ерда” маъносида бошқалар билан бир хилда *анда* деб қўллайдилар. الف ни *n* га алмаштириш араб тилида ҳам бордир. Чунки “Қуръон”да Мусо алайҳиссалом хикоясидаги وَ مَارَبُّ الْعَالَمِينَ (Шуъаро, 23 – С.Р.) иборасидаги ما ма сўзи *ман* маъносидадир. Яъни *n* ўрнида الف алмашган. Чунки араб тилида *нима?* маъносидаги сўроқ олмоши жонлиларга مَن *ман*, жонсизларга ما *ма* дир. Шунингдек, لَنْسُقَعَا بِالنَّاصِيَةِ (Алақ, 15 – С.Р.) деган оятда ҳам الف *n* га алмашгандир. Аъша деган шоирнинг куйидаги шеърида:

وَلَا النَّصْبَ الْمَنْصُوبَ لَا تُعْبِدْنَهُ لِعَاقِبَةٍ وَ اللَّهُ رَبُّكَ فَاعْبُدَا

Яъни бу ерда ҳам *n* ўрнига الف алмашади” (С.М. I. 150-151 б.).

Jäh моддасида Маҳмуд Кошғарий *h* товушининг туркча ва арабча вақф учун қўлланганини айтиб ўтади:

“*Jäh* – худди шундай, ҳа маъноларидаги сўздир. *am* *ant* деб айтган кишининг сўзига жавобан айtilган. *jäh* *yah* – хўп маъносида ҳам қўлланади.

Тез сўзлаганда, бу сўзларнинг юмшоқ ҳарфи (лайн ҳарф) тушиб, *يَهْ* дейилади. *مَهْ*, *كَهْ*, *جَهْ*, *تَهْ* Шунинг учун биз буларни манкус бобида кўрсатдик. Чунки бу бобларда юмшоқ ҳарфлар ёзувда эмас, талаффузда тушиб қолади.

Бу сўзлардаги *o* – *h* вақф ҳолат учундир. Улуғ Тангрининг *فِيهِدَا هُمْ أَقْدِيدَةٌ وَ لَمْ يَنْسَكْتَهُ* (Анъам, 90 – С.Р.) сўзларида бўлгани каби. Бу ерда *o* – *h* вақф учундир” (С.М. III. S.128-129. Мазкур таржимага тузатишлар киритилди – С.Р.).

Арқаді моддасида шундай дейилган:

“Арқаді: *أَلْ أَيْكَ أَرْقَادِي* ол аниң эвiн арқаді – у унинг уйидагиларни текширди, гумон қилган нарсани истади (ўғузча). *أَلْ أَيْ قَرْغَادِي أَرْقَادِي* ол ани қарғаді, арқаді – у уни

қарғади, ёмонлади, ёмон қилиқларини гапирди. Бу икки сўз кўшалок (жуфт) ҳолда зикр қилинади. Бу сўз мақташ учун қўлланувчи олқиш сўзидан олингандир. Аслида яхшиликка қўлланувчи бу сўзни *қарғади* сўзи билан кўшма ҳолда кўп қўллаш натижасида *алқади* сўзи ҳам ёмонлик маъносидида қўллана бошлаган. Бу сўздаги *p* ҳарфи *l* ўрнига алмашгандир. Бу хусусият арабча *كَلِمَهُمْ بُيَانٌ مَرْصُوصٌ* (Сафар, 4 – С.Р.) оятидаги кабидир. Бу гапдаги *مَرْصُوصٌ* *марсуус* сўзининг *مَلْصُوصٌ* *малсуус* варианты ҳам бор.” (С.М. I. 280-281 б.).

Башақ моддасининг изоҳи куйидагича:

“Башақ – тўпуқ (чигилча). Ўғуз ва қипчоқлар *ميم* (*m*) орттириб, *بَشْمَقٌ* *башмақ* дейдилар. Бу хилда ҳарф орттириш араб тилида ҳам бор. Чунончи: *دَرَعٌ* сўзидан ясалган *تَدْرَعَةٌ* сўзи тарзида ёки *سَكُونٌ* сўзидан ясалган *تَسْكُنٌ* сўзи тарзида қўлланиши каби.” (Ж. I. 359-360 б.).

Махмуд Кошғарий туркчанинг агглютинатив ва арабчанинг флектив тил эканига ишора қилади: “Туркий тилларда сўз ўзаги ўз шаклини сақлайди. Ҳар хил вазифаларни бажарадиган турли кўшимчалар бу тилда... сўз охирига қўшилади.

Шунингдек, ҳаракат бажарувчини англатувчи сўзларнинг шакллари, яъни ясовчилари ҳам арабчада сўз ўргаларига орттирилади.” (С.М. III. 326-327 б.).

Девонда феълнинг *-и* кўшимчали шакли ҳақида шундай дейилади:

“Бу фасл бир неча хилдир:

Биринчи, ...бу феълнинг асли икки ҳарфлидир. *أَلْ أَفَاكَا* ол эвгä бариндi - у уйга кетмаган бўлса-да, кетаётгандек кўринди ва *أَلْ أَشْ تَتَبَدَى* ол аш татиндi – у ошга тотингандек кўринди. Аслида ул тотинмагандир. Бу хил феъллар арабча тафоул бобига ўхшайди. Чунончи, *الرَّجُلُ* арабларда одам ҳақиқатда кар бўлмаган бўлмаса-да, кар кўринади, карликка солди, *تُعَاقَلُ* одам ўзи ҳақиқатда

ақлли бұлмагани ҳолда ақлли кўринди демакдир.

Иккинчи, ишда ишловчи ёлғиз ўзи бировнинг ёрдамисиз ишлаганини билдиради. *أَرَأَيْتَ الَّذِي* эр алимін алінді – қарз берган одам қарзини бир ўзи ундириб олди. *أَلَمْ تَرَ الَّذِي* ол таріғ тарінді – у ўзи учун ёлғиз ўзи экин экди. Феъл бу маънода қўлланганда гапда *أَوْزِي* озинә *أَوْزِي* ози сўзлари бирга қўлланилиши керак. Бу гапдаги жўналиш қўшимчаси *كَا* –га учун маъносидадир. Аммо ўзига шундай кўринган бўлса ҳам, ҳақиқатда бұлмаган иш мазмунида қўлланганда, ўзи сўзини қўлламаслик ҳам мумкин. Булар орасидаги фарқ шу ердаки: феъл одамлар орасида муштаракдир. Ишни бир одам бошқалар иштирок этмай бажара олса, шу маънони биров ёрдамисиз қилганини англатмоқ учун *أَوْزِي* өз сўзини қўлланмаса, сифат тамом тўлиқ бўлмайди. Өз сўзини қўшгандагина тўлиқ бўлади. Шундагина бу феъл ишловчининг бир ўзига хос бўлиб қолади, шундагина муштаракликдан чиқади.

Феъл кўрсатиш (...) мазмуни қўлланганда ўтимсиз бўлади. У феълда муштараклик бўлмайди. Бу ерда *أَوْزِي* өз сўзи айтилмаса ҳам, ўтимсиз феъл шу муштараксизлик маъносини анлатади. Бу ҳолда *أَوْزِي* өз сўзини қўллашга зарурат қолмайди, маъно нуқсонсиз тамом бўлади. Чунончи, *أَنْ رَأَاهُ اسْتَعْنَى* (Алақ, 6-7 – С.Р.) оятда каби, яъни арабчада ҳам бундай ҳолларда нафс – ўз сўзи қўлланмайди. Бу иборада *أَنْ رَأَاهُ اسْتَعْنَى* дейилмайди, иккинчи нафс сўзи туширилади. Бу “ишнинг охирига қара” маъносида *إِشْقًا بَعْنٌ* *ишқа бақин* дейишимиз, *سُوءًا كَرِيْمًا* *сууқа кирин* тарзида қўллашимиз ҳам шу қоидага мосдир.” (С.М. II. 185-187 б.)

Яна –н ҳақида шундай дейилади:

“Ўтимли феълга *ن* -н орттирилса, ўзлик феъл ҳосил бўлади. Бу ҳол арабчага мувофиқдир. Чунки араб тилида *فَتَحَ* *эшикни очди* маъносида *فَتَحَ* дейдилар. Бу иборадаги *فَتَحَ* сўзи ўтимли феълдир. Сўнг *فَتَحَ* дейдилар, *فَتَحَ* *эшик*

очилди, демакдир. Демак, ن –н орттирилиб, араб тилида ўтимли феъл ўзлик феълга айлантирилади. Шунингдек, араб тилида биров бир нарсани синдирса, كَسَرَ الرَّجُلُ الشَّيْءَ дейдилар. Сингач اِنكسَرَ дейдилар; бу ўзлик феълдир. Бу тил (туркий тил)да ار تۇگون يَزْدَى эр тўгүн жаздї дейдилар. *Одам тугунни ечди* демакдир. Сўнг бу феълга ن –н орттириб, تۇگون يَزْلَدَى тўгүн жазлїндї дейдилар, *тугун ечилди*, демакдир. Демак, ўтимли феъл ن қўшиш билан ўзлик феълга айланди.” (С.М. III. 121-122 б.).

Махмуд Кошғарий сўз ва унинг шаклларини изоҳлашда уларнинг арабчадаги муодилларини ҳам назарда тутди. Масалан, туркчада *турк* сўзи ҳам бир кишига, ҳам кўп кишига қўлланишини қайд этади. Бунинг сабаби арабчада *араб* сўзи бир кишига қўлланилмайди. Бу ҳолда *арабий* дейилади.

Девонда *чақмақ* моддасида бу сўзнинг ҳам исм, ҳам масдар экани таъкидланган ва бу хусусият арабчада ҳам борлигига *ҳамд* ва *жамд* сўзлари мисол тариқасида келтирилган. *Ҳамд* ҳам *мақтов* – от туркумига, ҳам *мақташ* – масдар туркумига хос сўздир. *Жамд* сўзи *қотган нарса*- от туркумига ва *қотиш* – масдар туркумига оиддир.

Асарнинг Муқаддима қисми балоғат илмининг [1] бадиъ санъатлари каторига кирувчи сажъда битилган. Ундаги басмала, ҳамдала ва салават шундайдир:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَ بِه الْعَوْنِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ ذِي الْفَضْلِ الْجَزِيلِ وَ الصَّنْعِ الْجَمِيلِ الَّذِي أَرْسَلَ جِبْرِيْلَ عَلَى نَبِيَّانٍ وَ
 تَفْصِيْلًا إِلَى مُحَمَّدٍ بِتَنْزِيْلٍ مُّبِيْنًا فِيْهِ التَّحْرِيْمَ وَ التَّحْلِيْلَ حَتَّى نَهَجَ السَّبِيْلَ وَ نَصَبَ
 الْمَنَارَ وَ الدَّلِيْلَ فِي زَمَانٍ أَصْحَهُ عَلَيْهِ وَ أَفْصَحَهُ كَلِيْلًا. صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَ عَلَى آلِهِ الْعُرَّ
 الْبَهَائِلِ وَ سَلَّمَ تَسْلِيْمًا.

Бу матннинг барча бўлаклари қофиядош сўзлар билан тугаган: *жазил* – *жамил* – *Жибрил* -- *тафсил* – *танзил* – *тахлил* - *сабил* – *далил* – *калил* – *бахалил*. Бу энг гўзал ва мукаммал сажъдир.

Шунингдек, бу ерда лафзий санъатлардан тажнис, иштиқоқ кенг қўлланган. Масалан, *jazil – jamil* сўзлари лоҳиқ тажнисга, *sallama – tasliman* сўзлари иштиқоқ санъатига мисол бўлади.

Маҳмуд Кошғарий балоғатнинг иқтибос санъатидан моҳирона фойдаланиб, асарнинг муқаддимасида турк тили ҳақидаги ҳадисни келтириб ўтган [2]. Асарда тибок, истиора каби бошқа бир қанча санъатларнинг ҳам ўринли қўллангани олимнинг балоғат илми устаси бўлганидан дарак беради.

Маҳмуд Кошғарий “Девон”ининг муқаддимасида унинг ўзи томонидан турли санъатлар қўлланган бўлса, асарнинг луғат қисмида туркий сўзларнинг маъносини кенгрок ёритиб бериш мақсадида ҳикматлар, сажълар, масаллар, шеърлардан унумли фойдаланилган. Маълумки, балоғат илми назарий жиҳатдан ишлаб чиқилгунга қадар унинг санъатлари халқ яратган турли жанрдаги асарларда ўзифодасини топган эди. Асарда балоғат гўзалликлари билан йўғрилган бу халқ оғзаки ижоди дурдоналаридан моҳирона фойдаланилгани ҳам Маҳмуд Кошғарийнинг бу борада чуқур илмга эга эканини кўрсатади.

Маҳмуд Кошғарийнинг бизгача етиб келган ягона асари “Девону луғоти-т-турк” унинг муаллифи бошқа илмлар катори балоғат илмини ҳам яхши ўзлаштирган ва уни ўз ўрнида маҳорат билан қўллай олган етук олимлардан эканини исботлаш учун етарли далилдир.

Адабиёт:

С.М – Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони /Девону луғотит турк/ Таржимон ва нашрга тайёрловчи Муталлибов С.М. Т. I-III. Тошкент, 1960-1963.

[1] حامد عونى. المنهاج الواضح للبلاغة. الطبعة الخامسة. 1373 هـ – 1953 م.

[2] Kâşgarlı Mahmud, Dîvânü lûgati't-türk. Tıpkıbasım/Facsimile. Ankara.: Kültür bakanlığı, 1990. S. 2b.

“БОБУРНОМА”ДАГИ АЙРИМ ТУРКИЙ СЎЗЛАР СЕМАНТИКАСИ

ЗУЛҲУМОР ХОЛМАНОВА

Таъриҳчилик: лексика, сўз семантикаси, сўзнинг маъно қирралари, сўзнинг маъно бўёқдорлиги.

Эътибор қаратилаётган масалалар:

“Бобурнома” тилида қўлланилган қадимги туркий лексемалар.

Ўзбек тилида бош маъноси сақланган, айрим семалари унутилган лексик бирликлар.

Бош маъноси ишлатилмайдиган, бироқ айрим семалари сақланган лексемалар.

“Бобурнома”даги туркий лексика воқеликни, муаллиф фикрини, тасаввурини, дунёқарашини, қизиқишларини, орзу-армонларини ақс эттиришга хизмат қилган. Туркий лексика бадиий жозибадорлиги, маъно бўёқдорлиги, услубий имкониятлари билан тўлиқ намоён бўлган.

Қадимги туркий тилда қўлланган бир қатор умумтуркий лексемаларнинг семантик структурасида кейинги даврларга келиб маъно торайиши юз берганлигини кузатиш мумкин. Лексеманинг семантик таркибидаги муайян семалар эски ўзбек тили даврига қадар истеъмолдан чиққан. Бундай лексемалар эски ўзбек адабий тили даврида қўлланган қадимги туркий лексемаларнинг асосини ташкил этади. Лексемалар семантик структурасидаги маъно торайиши ҳодисасини, яъни муайян семаларнинг истеъмолдан чиқиш жараёнини куйидаги мисоллар орқали кузатиш мумкин.

Қатил- “аралашмоқ“, “қўшилмоқ“, “аралаштирмоқ“, “қўшмоқ” маъносидаги *қат*- феълидан ясалган бу сўз

ҳозирда ишлатилмайди (*қат*- сўзининг “аралаштирмақ”, “қўшмоқ” маъноси ДЛТ да келтирилган, I, 382). Ҳозирда шу ўзақдан ясалган *қатық* сўзи ишлатилади (ЎТҚЭЛ,85). *Қатил*- асарда куйидаги маъноларда келган: а) “*бирлашмоқ*”: *Мен... Ҳисорни олганда менга қотилди.* (12); б) *қўшилмоқ* маъносида: “*Туркистондин хейли қуйироқ бу дарё тамом қумга сингар, ҳеч дарёга қотилмас*”(75-). *Қатил*- сўзининг бу маъноси *бор*- феъли билан ҳам ифодаланган: *Пашколда бу руд суви қалин келиб, Гагар сувига қотилиб, Сомона ва Саномга борурлар* (332). *Қотилмоқ* метонимия асосида маъно кўчиши натижасида «сувнинг қўшилиш жойи» тушунчасини ҳам билдириб келган: *Андароб суйи била Қизил сувининг қотилишига инар* (188).

Маълум бўладики, “Бобурнома”да қадимги туркий тилга хос *qatil* сўзининг- “аралашмоқ” ”коришмоқ”, “қўшилмоқ” семалари (ДЛТ,2,121;ДТС,434) учрайди. Аммо *qatil*нинг қадимги туркий тилда кенг қўлланган “иштирок этмоқ (бирор нимада)”, “маъқулламоқ”, “қўллаб-қувватламоқ”, “тан олмоқ” семалари (ДТС,435) кузатилмайди. Қайд этилган семалар эски ўзбек адабий тили даврига келиб истеъмолдан чиққан. Лексеманинг семантик структурасида маъно тораиши юз берган.

Уйрушмак асарда “юз буриш“, “отланиш“ маъносини ифодалаган: *Андижонга уйрушмак хаёли била кўмак тилаб, Тошкандга хон қошига бордим* (114). *ايروشمك* 1) доходить, дойти, достигать, доставать, поспевать, созчевать (Буд, I, 187). Шу асосдан шаклланган *уйрулмак*- эски ўзбек адабий тилида 1) ”айланмоқ, ўгирилмоқ”; 2) “машғул бўлмоқ”, “қайғурмоқ” маъноларида истеъмолда бўлган (НАЛ, 623). *Уйрушмак* лексемасининг асоси бўлган *ўggi*- қадимги туркий тилда 1) ”тебратмоқ”; 2) “бир жойдан иккинчи жойга кўчириш”; 3) ”тинчлантирмақ”; 4) “масхара қилмоқ” маъноларида ишлатилган. Феълнинг

мажхул нисбат шакли *ügril-* “тебратилмоқ” маъносида қўлланган (ДТС,623); ”тинчлантирмоқ”; “масхара қилмоқ” маъноларидаги *ügrî* лексемасидан шаклланган сўзлар эски ўзбек адабий тилида қўлланмаган.

Қадимги туркий тилда кенг доирада истеъмол қилинган лексема кейинги даврларда ҳам қўлланишда давом этган ва янги лексемаларнинг шаклланиши учун асос бўлган. Масалан, қабар-“кавармоқ“: қадимги туркий тилда “ишқаланиш, куйиш, натижасида бироз шишмоқ” маъносини ифодалаган бу феъл асли “бироз шишган, кўтарилган” маъносини англатган қаба//қапа сифатидан (ДТС, 399,420) -р қўшимчаси билан ясалган: *қаба+р=қабар->қавар-* (ЎТҚЭЛ,IV,58). “Бобурнома”да иссиқликни сезган тана ҳолатини тасвирлашда қўлланган: *Бир нима иссиқроқ экандур, вужудим қабарди* (437). Шу асосдан шаклланган қабарчуғлан- “қизармоқ“ маъносини ифодалаган: *Кўп кишининг қулоқлари қабарчуғланиб эди* (129). “Майда қаварик” маъносидаги *қаварчиқ қабар-феълининг “кичик“* маъносини ифодаловчи -чы қўшимчаси қўшилган шаклидан -қ қўшимчаси билан ясалган: *қабар-+чық>қабарчық* (ЎТҚЭЛ, IV,58). *Қабарчуғлан- қабарчық* отидан -лан мураккаб қўшимчаси билан ясалган. Қадимги туркий тил манбаларида *qabar-* лексемаси учрайди (ДТС,399); *қабарчуғлан=* сўзи кузатилмайди. Бу *қабарчуғланмоқ* феълининг кейинги даврларда қўллана бошлаганини кўрсатади.

Қадимги туркий тилга хос ҳаракат-ҳолат билдирувчи лексемалар «Бобурнома»даги туркий лексиканинг асосий қисмини ташкил этади.

Қадимги туркий тилга хос иш-ҳаракат билдирувчи айрим лексемаларнинг кейинги даврларда нисбат шаклларигина сақланиб қолган. Масалан, эски ўзбек тили даврида қўлланган “айлан-” маъносидаги (НАЛ,707) *эврул-* қадимги туркий тил давридаги *evür* феълининг

ўзлик нисбат шакли. *..ўнг ёнимиздин эврулуб..(127); Ерлик эл ҳам афгонлар сари эврулди (302). evril-* қадимги туркий тилда қуйидаги маъноларда ишлатилган: 1) “айланмоқ”; 2) “юрмоқ, кезмоқ”; 3) “рад этмоқ”; 4) “қайрилмоқ”, “бурилмоқ” (ДТС,190). *Evür-* феъли эски ўзбек адабий тили даврига келиб истеъмолдан чиққан.

Қадимги туркий тилда мустақил қўлланган лексемаларнинг эски ўзбек адабий тили даврига келиб асосан қўшма феъллар таркибида учраши кузатилади.

Тўнг- “қотмоқ, яхламоқ, музламоқ”: *Бир ариқ суйида ким, ёқалари қалин муз тўнғуб эди (154). “Музлаган”* маъносидаги *тоғ-* қадимги туркий тилда кенг қўлланган (ДЛТ,III,356; ДТС,575); баъзи манбаларда *доғ* шаклида берилган (ЭСТЯ,266). *Тўнг* ва *совуқ* лексемаларидан шаклланган қўшма феъл “Бобурнома”да “совуқ емоқ” тушунчасини англатиб келган: *Иссиқ ҳаволарда андоқ совуқ бўладурким, ёвуқдурким, киши совуққа тўнггай (369). Тунқат-* феъли “сергак бўлмоқ” тушунчасини ифодалаган: *Сувдин ўтиб тунқатиб, Пискентга келдук (154).*

“Бобурнома”даги умутуркий лексемаларнинг семантик мундарижасидаги ўзгаришларни ҳозирги ўзбек тилида қўлланиш даражасига асосан ҳам таҳлил қилиш мумкин. Асар лексикасидаги туркий сўзларнинг 60 фоиздан ортиқроғи ҳозирда мустақил, луғавий маъносида қўлланади. Мазкур лексемаларнинг семантик структурасидаги муайян семалар истеъмолдан чиққан. “Бобурнома” лексикасининг функционал-семантик таҳлили лексемаларнинг эски ўзбек адабий тилида кенг семантик доирага эга бўлганини кўрсатади. Кейинги даврларга келиб бу семантик доиранинг анча торайганлиги, яъни кўп маъноли сўзнинг семантик имкониятлари қисқаргани маълум бўлади. Бир қатор туркий сўзларнинг маълум семалари ҳозирги ўзбек адабий тилида кузатилмайди. “Бобурнома”даги умутуркий

сўзларни ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланиш даражасига кўра қуйидагича таснифлаш мумкин.

Асар лексикасидаги лексемаларни ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланиш даражасига кўра ва семантик хусусиятларига кўра қуйидагича умумлаштириш мумкин.

Асосий семаси сақланиб қолган, айрим семалари истеъмолдан чиққан лексемалар

Масалан, *кир-* лексемасининг денотатив маъноси «ташқи томондан ичкари томон ҳаракатланмоқ» семемасини ифодалайди (ЎТЭЛ,210). Сўз асарда «кўшилмоқ», «кимнингдир томонида бўлмоқ» семаларида ҳам қўлланган: *..икки-уч қатла манга кириб, Танбалга ёғиқти экин* (130). Ҳозирги ўзбек адабий тилида лексеманинг бу семалари сақланиб қолмаган. Умақлан-“майдаланмоқ“ маъносидаги сўз ҳам шахсга нисбатан қўлланган: *Ушмунча била Самарқанд кишиси умақланиб, Султон Али мирзонинг ўтрусига черик тортиб чиқтилар* (98). Мазкур жумлада лексеманинг «бўлинмоқ» семаси ифодаланган. Бу лексема ҳозирги ўзбек адабий тилида шахсга нисбатан қўлланмайди. *Ушут-* “майдаламоқ“, “бузмоқ“ маъноларида кишилар тўдасига нисбатан ҳам қўлланган: *афгонларнинг сингирини ушутиб..*(206). Ҳозирда «бўлақларга ажратмоқ», «синдирмоқ» маъносида нарса-буюмларга нисбатангина қўлланади. Қисқа «узунлиги меъёрдан оз», «калта», «калта қилмоқ» маъносидаги *қыс-* феълидан (ДС,447) *-қа* (ДС,448) кўшимчаси орқали ясалган (ЎТЭЛ, 554). Одатда, нарсага (*қисқа йўл*), воқеа-ходисага (*қисқа вақт*) нисбатан ишлатилган. «Бобурнома»да шахснинг феъл-атворида нисбатан қўлланиб, “беакл”, “бефаросат” тушунчасини англаган: *Ичи тор ва камҳавсала ва фитна қисқароқ киши эди* (71). Ҳозирда нарса-буюм, ходиса хажмига

нисбатан ишлатилади, шахс феъл-атвориға нисбатан қўлланмайди (ЎТИЛ,II,587). Кичик: асосан аниқ отларнинг сифатловчиси бўлиб келадиган бу сўз асарда мавҳум отларга қўшилиб, кўчма маънони шакллантиришда хизмат қилган: *кичик кўнгуллик..(70)*. Жумлада «камтаринлик» тушунчасини англатган. Ҳозирда мавҳум отларга нисбатан қўлланмайди, хажм, ўлчам жиҳатидан катта бўлмаган нарса-буюм, ходисани сифатлаб келади (ЎТИЛ,II , 389).

Асосий семалари истеъмолдан чиққан, айрим семалари сақланиб қолган лексемалар

Муайян лексемаларнинг семантик мундарижаси тўлиқ ифодаланмаган, айрим семаларигина сақланиб қолган: *тила-* хоҳиш- истакнинг юқори даражасини ифодалаш учун қўлланган. Мазкур сўзнинг “хоҳла-“ ўрнида қўлланиши матннинг ўзига хослигини таъминлаган: *Биттабъ вилоят эли бизни кўп тилар эди (161)*. Қадимги туркий тилда 1) “хоҳламоқ”, “истамоқ”, “интилмоқ”, “эришмоқ”; 2) “қидирмоқ” маъноларида қўлланган (ДТС,560). “Бобурнома”да куйидаги маъноларда келган: 1) “илтижо қилмоқ, сўрамоқ”: *Таваҳҳумлуқ эллар худ мундақ воқиани ўз қўрқунчидин тенгридин тилар эди (111)*; 2) “хоҳламоқ”: *..ўн йигоч йўлдур, бу ишни мен тиладим (251)*; 3) “чорламоқ”: *Тилаб, баъзи огиз сўзларни айтиб..(319)*. Ҳозирда *тиламоқ* “хоҳламоқ“, “истамоқ“ маъноларида фақат мавҳум воқеликка боғланадиган ҳаракат тушунчасини ифодалайди, аниқ объект, шахсга нисбатан қўлланмайди (ЎТИЛ,II,176). *Ўғирла-* қадимги туркий тил манбаларида *оғурла-* 1) «ўз вақтида қилмоқ». 2) «сездирмай олмоқ» (ДЛТ,1,293); *оуurlа-* “вақтида қилмоқ”; “яширмоқ” (ДТС,365) тушунчаларида қайд этилган. Шу асосдан ясалаган *оуurlуу* “ўз вақтида”, “муваффақиятли”

маъноларини ифодалаган (ДТС,365) اوغورلاب الماق взять нечаяннымъ нападеніемъ, обманомъ (напр.кръ.постъ)-Буд.І,140. “Бобурнома”да ҳам шу маъноларда: *қўрғонни ўғурлаб..(133); ...кеча била шоту қўюб, Насух қўрғониниким.. ўғурлаб олдилар (114)*. Ҳозирги ўзбек адабий тилида «бировнинг нарсасини эгасига билдирмасдан ўзиники қилиб олмоқ, қонунга хилоф равишда ўзлаштирмоқ» (ЎТИЛ,II,529) маъноларида қўлланади. *Ўғурла-* лексемаси семантикасида “салбий ҳаракат, фаолият” семаси асосий планга чиққан.

Кўпор- “турғиз-“, “тикла-“, “олиб ташла-“, “қўзғамоқ“ (НАЛ,749). Мазкур сўзнинг асоси бўлган *қор* қадимги туркий тилда “кўтарилмоқ”, “учмоқ” маъноларида қўлланган (ДТС,456). Мазкур феълнинг мажҳул нисбат шакли кўпорилмоқ “тикланмоқ” тушунчасини билдириб келган: *Йигирма кун-бир ойда жид ва ихтимом била қўрғоннинг синуқ-бузугини буткариб кўпорилди (216)*. Ҳозирги ўзбек тилида мазкур лексеманинг “олиб ташламоқ”; “қўзғамоқ” (“таг-туғи, томири билан суғурмоқ”) ЎТИЛ,II,639) семаси мавжуд. “Турғизмоқ“, “тикламоқ“ семалари сақланиб қолмаган.

Инчкалик “эҳтиёткорлик” маъносини ифодалаган: *Кеча инчкалик била кириб...(173)*. *Ингичка* сўзи *йўгон* сўзининг антоними сифатида нарса-буюмни сифатлаб келади. *Ингичка* лексемасининг семантик мундарижасида 1) (*нозик* (*лик*); 2)*ожиз* (*лик*); 3) *ночор*(*лик*); 4) *эҳтиёткорлик* семалари мавжуд. *Йўгон* чўзилиб, *ингичка* узилган *пайт* иборасида *ингичка* сўзининг “*ожиз*”, “*ночор*” семалари намоён бўлади. “Эҳтиёткорлик” семаси бошқа семаларнинг ҳосиласи сифатида юзага келган. *Инчкалик* (ҳозирда *ингичкалик*) “эҳтиёткорлик”нинг юқори даражасини ифодалаган. Қадимги туркий тилда: *jinска*: 1)“энсиз”, “тор”; 2) кўчма: “нозик”, “зўрға илғанадиган”; 3)“донишмандона”; 4)“нафис”, “майда”; 5) “аник”, “очиқ-

ойдин” тушунчаларини англатган (ДТС, 261). *Йинчка* сўздан шаклланган јинчкәләнди- “нозик муомала қилди, эгилиб буқилди” маъноларини ифодалаган. Шу асосдан шаклланган *јинчка қиз* синтактик бирлиги «тутқун қиз» тушунчасини билдирган (ДЛТинд,134). Тутқун қиз бирикмасида *јинчканинг* “эҳтиётлаш”, сақлаш” семалари намоён бўлган. *Ингичка* ҳозирги ўзбек адабий тилида «кўндаланг кесими жуда кичик» маъносини ифодалайди (ЎТИЛ, I, 326).

Юпқаликнинг асоси “ён қўлаи ингичка” маъносидаги *юпқа* сўзидир. Бу сифат қадимги туркий тилдаги “ёнмоқ” маъносини англатган йуб-феълидан ясалган (ЎТЭЛ, 100). *Юпқалик* лексемасининг семантик мундарижасида 1) *ожизлик*; 2) *ночорлик*; 3) *нотавонлик* семалари мавжуд. Қуйидаги мисолда «ожизлик» семаси устун: *мундақ юпқалик ва ноҳамжиҳатликлар андин содир бўлди* (ЎТЭЛ,146). Яъни, *юпқалик* деганда ожизлик ҳолатига олиб келган камчиликлар, нуқсонлар назарда тутилган. Юпқа ҳозирги ўзбек тилида “кўндалангига ингичка” маъносида нарса-буюмларга нисбатангина қўлланади (ЎТИЛ,II 470).

Қадимги туркий тил даврида қўлланган лексиканинг асосини умумтуркий лексемалар ташкил этган. “Бобурнома”даги туркий лексемаларнинг семантик таҳлилидан шу нарса маълум бўладики, тилнинг тарихий тараққиёти давомида сўзларнинг семантик мундарижасида жиддий фарқланишлар кузатилади. Қадимги туркий тилда кенг қўлланган туркий лексемаларнинг айримлари эски ўзбек адабий тилида нисбатан тор маънода қўлланган. Лексема семантикасидаги айрим семалар истеъмолдан чиққан.

Туркий лексемаларнинг кейинги тараққиёт босқичларида ҳам семантик ўзгаришлар жараёни давом этган. Баъзи туркий лексемаларнинг ҳозирги ўзбек адабий

тилида қўлланишида семантик торайиш кузатилади. Бу ҳолат тилнинг тарихий тараққиёти жараёнидаги ички қонуниятлар ҳамда шу тушунчани ифодаловчи бошқа ясама лексик бирликнинг шаклланиши ёки бошқа тилга оид лексик бирликнинг ўзлашиши билан белгиланади.

Адабиёт:

АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I–IV жилдлар. Тошкент, 1983–1985.

Буд. – *Будагов Л.З.* Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том I. СПб. 1869/1960. Том II. СПб. 1871.

ДТС – Древнетюркский словарь. Л., 1969.

ДЛТ – *Маҳмуд Кошғарий.* Девону луғотит турк. I–III. Тошкент, 1960–1963.

НАЛ – Навоий асарлари луғати. II. Шамсиев таҳрири остида. Тошкент, 1972.

ЎТЭЛ – *Раҳматуллаев Ш.* Ўзбек тилининг этимологик луғати. Тошкент, 2000.

ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I–II. М., 1981.

ТУРКЧА ИБОРАЛАРДА СИНОНИМИЯ ВА ВАРИАНТЛИЛИК

ХАЙРУЛЛА ҲАМИДОВ

Т а я н ч т у ш у н ч а л а р: бадий тафаккур, иборалар, омоним иборалар, синоним иборалар, антоним иборалар, вариантлик, кўп маънолик, тенг маънолик, компонент.

Эътибор қаратилаётган масалалар:

Ибораларнинг компонентлари орасидаги маъно муносабатлар.

Фразеологик синонимия ва унинг кўринишлари.

Ибораларда вариантлилик масаласи.

Ўзаро синоним бўлган ибораларнинг маъно қирралари.

Дунёда ҳеч бир нарса инсоннинг қалби ва тафаккури замирида яширинган сир-асрорни, халқнинг ўзига хос феъл-атворини тил сингари очиб бера олмайди. Бир тилнинг сўз бойлиги ҳақида гапирилганда, унинг сўз хазинасидаги қимматбаҳо бойлик бўлган иборалар ҳақида тўхталмаслик мумкин эмас. Иборалар ҳар бир тилнинг бадиий тафаккур даражасини белгилайди.

Туркча иборалар ва уларнинг илмий ўрганилиши устида сўз борганда, ибораларнинг шаклланиши, маъно хусусиятлари, ташкил этувчи компонентлар орасидаги маъно муносабатлари, фразеологик маъно касб этувчи элементларнинг боғланиш турлари, фразеологик антонимия, фразеологик омонимия, фразеологик синонимия ва ибораларда вариантланиш ҳодисалари устида алоҳида тўхталиш керак бўлади.

Қуйида фразеологик синонимия ва ибораларда вариантланиш масаласи тўғрисида фикр юритамиз. Мақолада келтирилган барча туркча иборалар “Турк тилидан амалий машғулотлар учун матнлар” (XX) ва Туркияда 1996 йил чоп этилган “Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler” (BAAD) китобидан олинди.

Ибораларни тадқиқ этишда муҳим бир мавзуни ташкил этувчи фразеологик синонимия тилнинг бундай бирликларини ўрганишда алоҳида ёндашувни талаб этади. Тилшуносликда фразеологик синонимия лексик синонимиядан кейинги поғонада туради ва “тил бирликлари орасидаги семантик микротизимлардан бири ўлароқ, лексемалар, морфемалар билан бир қаторда, иборалар орасида кузатилади” [1].

Сўзларда бўлганидек, икки ёки ундан ортиқ иборани ўзаро синоним дейиш учун уларнинг битта умумий маънони англатиши талаб этилади. Чунки бусиз

синонимлик ҳақида сўз юритиш мумкин эмас. Битта умумий маънолиликни эса тенг маънолилик дейиш хато бўлади. Зеро синонимлик, сўзлар каби, ибораларда ҳам бир хил маънолилик эмас, иборанинг турли шаклга эга бўлган ҳолда уларда мужассам бўлган маънонинг бир-бирига жуда яқин бўлишидир. Яъни “ҳар бир синоним, маълум синонимик қатор учун умумий маъно ўзанидан ташқари, ўзига хос маъно қиррасига эга бўлиш мумкин” [2].

Синонимлар, одатда, бир ёки бир нечта жиҳатдан фарқланади. Шулардан бири маънолардаги фарқдир. Масалан, турк тилидаги *yerle bir etmek* (‘ер билан бир қилмоқ’) ибораси *taş üstünde taş bırakmak* (‘тош устида тош қолдирмаслик’, рус тилида ‘камень на камне не оставить’) иборасига синоним бўлиб, ўзбекча “йўқ қилмоқ”, “ер билан яқсон қилмоқ”, “кулини кўкка совурмоқ” каби синонимик ибораларга мос келади. Турк тилида ушбу иборанинг *taş üstünde taş, omuz üstünde baş bırakmak* (‘тош устида тош, елка устида бош қолдирмаслик’), *taş üstünde taş omuz üstünde baş kalmayana kadar savařmak* (‘тош устида тош, елка устида бош қолмагунча жанг қилмоқ’) каби синонимларини ҳам бадиий адабиётда учратиш мумкин. Ўзаро синоним бўлган бундай иборалар бир-биридан маъно қиррасида фарқ қилади. Юқорида келтирилган ибораларнинг иккинчисида ‘*yok etmek*’ маъноси анча кучли ифодаланади. Учунчисида эса ундан ҳам кучли ифода мужассам, яъни ‘мутлақо ҳеч нарса қолдирмаслик, теп-текис қилиш’ тушунилади.

Шунингдек, *adamdan saymak* (‘одам ҳисобламоқ’) ва *adam yerine koymak* (‘одам ўрнига қўймоқ’) иборалари ҳам ўзаро синоним бўлиб, ‘бир кишига нисбатан ҳурматда бўлмоқ’, ‘бир инсон қанчалик ҳурмат ва иззатга лойиқ бўлса, унга ана шу ҳурмат-эътиборни кўрсатиш’ маъносида қўлланади. Ёки ўзаро синоним бўлган, «жаҳли

чикиб, уришмоқ» маъносидаги ағзını ачир gözünü yummak ('оғзини очиб, кўзини юммоқ') ва ateş püskürtmek ('олов пуркамоқ') ибораларининг биринчисида 'бирини оғзига келган гапни айтиб, уришиш' маъно қирраси, иккинчисида 'жаҳл (олов) сочиш, ўшқириш', яъни 'оғзидан олов сочаётган каби' маъно қирраси устун бўлади: O hosa'ya ateş püskürterek baktı (S.211). У домлага жаҳл билан қаради.

Турк тилидаги alçak gönüllü ('паст' кўнгилли, яъни 'кўнгли бўш') ва yumuşak gönüllü ('юмшоқ кўнгилли') иборалари ўзаро синоним бўлиб, "рахмдил, кўнгилчан" маъносида қўлланади. Биринчи иборада "кўнгилчан" маъно қирраси, иккинчисида эса "рахмдил" маъно қирраси устувордир. Умуман, туркча фразеологик синонимларда фаркли маъно қирралари жуда ранг-баранг бўлиб, уларни жиддий ёндашган ҳолда тадқиқ этиш талаб қилинади.

Фразеологик синонимларни белгилашда бир синонимик қаторда турган бир нечта ибора асосида бошқа-бошқа образнинг ётиши ҳам ҳисобга олинади. Масалан: elde avuçta bir şey kalmamak ('қўлда ҳовучда бир нарса қолмади'), dara düşmek ('танг аҳволга тушмоқ'), eli sıkışık ('қўли сиқилган') ва sermayeyi kediye yüklemek ('сармойни мушукка ортмоқ') синоним иборалари асосида турли хил образлар ётади: инсон органи бўлган 'қўл ва ҳовуч' (el, avuç), 'тор жой' (dar yer) ва 'мушук' (kedi). Ундан ташқари, инсон бор будидан айрилиб, ҳеч вақоси қолмаганда, "сармойни мушукка юклаши мумкин"лиги ибораларда акс ётади.

Образли тасаввурни, boyun bükmek ('бўйин эгмоқ') ва унинг вариантлари ҳисобланган boyun eğmek ('бўйин эгмоқ') ва baş eğmek ('бош эгмоқ') ибораларига синоним бўлган diz çökmek ('тиз чўкмоқ'), dizliye diz çöktürmek, başlıya baş eğdirmek ('тиззаси борга тиз чўктирмоқ, боши борга бош эгдирмоқ') ибораларида ҳам яққол ҳис этиш мумкин. Бу ибораларнинг асосида ётган образлар турлича:

инсон органи бўлган ‘бўйин’ (boyun), ‘бош’ (baş) ва ‘тизза’ (diz). Масалан, келтирилган ибораларга синоним бўлган *emri altına almak* (‘амри остига олмоқ’) ёки *avucunun içine almak* (‘ховучининг ичига олмоқ’) ибораларида ‘бўйсундирмоқ’ маъноси тўла мужассам: *Halkı kolayca avucunun içine alan Kofur gözünün birini kıstı* [S, 215]. Таржимаси: Халқни осонгина ўзига бош эгдирган Кофур кўз кисиб қўйди. Бу жумладаги *avucunun içine almak* (‘ховучининг ичига олмоқ’, яъни ‘истаганини қилдира олмоқ’) ибораси *boyun eğdirmek* (бўйин эгдирмоқ, бўйсундирмоқ) ибораси билан синонимдир.

Синоним ибораларни бир иборанинг вариантларидан ажратиш керак. Масалан, ‘оғзига талқон солиб олмоқ’ маъносида қўлланувчи *ağına bakla almak* (‘оғзига ловия солиб олмоқ’) иборасининг варианты *ağına çakıl taşı almak* (‘оғзига шағал тош солиб олмоқ’) иборасидир. ‘*Ağzında bakla ıslanmamak*’ (сўзма-сўз: ‘оғзида ловия намланмайди’) ибораси юқорида келтирилган иборага антоним бўлиб, ‘хаддан ташқари кўп гапирмоқ’ маъносида қўлланади: *Çünkü gevezeydim, zavallı dayının dediği gibi, ağımda bakla ıslanmazdı* (Ç.29). Таржимаси: Чунки сергап эдим, соқолли амаки айтгандай, ичимда гап турмас эди (Ч.29) каби.

Турк тилида ‘халқ орасида гап-сўз бўлмоқ’ маъносида қўлланувчи *ağızdan ağıza dolaşmak* (‘оғиздан оғизга кезмоқ’) иборасининг варианты *ağızdan ağıza geçmek* (‘оғиздан оғизга ўтмоқ’) дир. Лекин *dillere düşmek* (‘тиллерга тушмоқ’, яъни ‘халқ орасида гап-сўзга сабаб бўлмоқ’, ‘тиллерда дoston бўлмоқ’) ибораси бу икки вариантли ибораларга синоним бўлади.

Синоним ибораларни ибора вариантларидан ажратиш учун уларни ташкил этувчи компонентларга алоҳида эътибор қаратиш керак бўлади. Бирикма таркибида айни бир сўз-компонент катнашмайдиган ибораларни ҳеч қандай шубҳасиз ўзаро синоним дейиш мумкин. Масалан:

‘бирини қилган ишларига пушаймон қилдирмоқ’, ‘боплаб адабини бермоқ’ маъносида қўлланувчи *anasından emdiğini burnundan getirmek* (‘эмган сутини бурнидан келтирмоқ’), *gözlerini oymak* (‘кўзларини ўймоқ’) ва *anasını ağlatmak* (‘онасини йиғлатмоқ’) иборалари ўзаро синонимлардир. *Gözlerini oyduktan sonra muhakkak aşağı atacağım...* [Ҷ.38]. Таржимаси: Кўзларни ўйиб, пастга улоқтираман... [Ҷ.39].

Синоним иборалар лексик таркибида бирор компонент айна шу сўз билан ифодаланган бўлиши мумкин. Аммо бунда иборалар таркибидаги бошқа-бошқа сўз билан ифодаланган компонентлар ўзаро синоним бўлмаслиги шарт. Акс ҳолда, бир иборанинг вариантларига тенг бўлиб қолади. Масалан: ‘гапирмаслик’ маъносидаги *ağzını bıçak açtamak* (‘оғзини пичоқ очмайди’) иборасининг варианты *çenesini bıçak açtamak* (‘жағини пичоқ очмайди’) дир. Чунки ибораларда қўлланилган *ağız* (оғиз) сўзи *çene* (жағ) сўзининг варианты бўлиб, улар ўзаро синоним бўлган *ağız* ва *çene* сўзларини алмаштириш асосида юзага келган. Лекин ‘гапирмаслик’, ‘оғиз очмаслик’, ‘лом-мим демаслик’ маъносидаги *ağzı çelikli* (‘оғзи пўлат каби мустаҳкам’), *ağzına kilit vurmak* (‘оғзига қулф солмоқ’), *ağzına bakla* (çakıl taşı) almak (‘оғзига ловия (шағал тош) солиб олмоқ), *ağzını kiraya vermek* (‘оғзини ижарага бермоқ’), *ağzı var, dili yok* (‘оғзи бор, тили йўқ’), *ağzında dili yok* (‘оғзида тили йўқ’), *dilini sıkı tutmak* (‘тилини маҳкам тутмоқ’), *dili sağlam olmak* (‘тили соғлом (маҳкам) бўлмоқ’) ибораларини бир иборанинг вариантлари дейишдан кўра, синонимлар дейиш тўғри бўлади.

Ибораларда вариантланиш, асосан, икки хил бўлади: лексик вариантланиш ва грамматик вариантланиш. Лексик вариантланиш деганда бир ибора таркибидаги сўзнинг бошқа бир сўз билан алмаштирилиши тушунилади. Масалан, *kalbi yanmak*, *yüreği yanmak* ёки *bağrı yanmak* ибораларида *kalp*, *yürek* ва *bağır* сўзлари ўзаро синоним

бўлсада, улар воситасида юзага келган иборалар вариантланган ҳисобланади. Грамматик вариантланиш деганда эса, ибора таркибини грамматик йўл билан ўзгартириш натижасида ҳосил бўладиган вариантланишга айтилади. Масалан, *kaş yaraуım derken göz çıkarmak* ва *kaş yaraуım diye göz çıkarmak* ёки *içine kapanmak* ва *içine kapalı* иборалари грамматик вариантланишга мисол бўла олади. Бунда, биринчи қатордаги *derken* равишдош шакли *diye* равишдош шакли билан, иккинчи қаторда эса *kapanmak* ҳаракат номи шакли *kapalı* сифат шакли билан алмаштирилган.

Турк тилида ‘гапирмаслик’ маъносидаги ибораларга антонимларни ташкил этувчи *ağzı gevşek* (‘оғзи бўш’, яъни ‘оғзида гап турмайдиган’) ва унинг варианты бўлган *ağzı kalabalık* (‘оғзи тикилинч’, яъни ‘сир сақлай олмайдиган’) ибораларининг синонимлари сифатида *ağzında bakla ıslanmamak* (‘оғзида ловия намланмаслик’), *ağzından laf kaçırılmak* (‘оғзидан гап қочирмоқ’), *ağzından dökülmek* (‘оғзидан тўкилмоқ’), *baklayı dilinin altından çıkarmak* (‘ловияни тилининг тагидан чиқармоқ’), *çenesi oynamak* (‘жағи ўйнамоқ’) ибораларини санаб ўтиш мумкин.

Синонимия – сўз ёки иборанинг маъноси асосида белгиланадиган ҳодиса бўлиб, бир маънолилиқ моносемантик фразеологик бирликларда ибора билан ибора орасида белгиланади. Агар синонимик муносабатда полисемантик ибора қатнашса, иборадан эмас, балки конкрет фразеологик маънодан келиб чиққан ҳолда фикр юритиш лозим бўлади. Чунки ҳар бир фразеологик маъно ўзича синонимга эга бўлиши ёки эга бўлмаслиги мумкин. Масалан, моносемантик *yumruk atmak* (‘мушти билан туширмоқ’) иборасига полисемантик *el kaldırmak* (‘қўл кўтармоқ’) ибораси ўзининг биринчи маъноси билан синоним бўла олади (‘мушти билан туширмоқ’ = ‘қўл

кўтармоқ' (урмоқ). Ушбу иборанинг иккинчи маъноси оу вертек, яъни 'қўл кўтариб овоз бермоқ' дир.

Ўзаро синоним бўлган иборалар бир хил иш-харакатни билдиришига карамай, уларни ташкил этувчи компонентлар турлича бўлади. Масалан, *geseyi gündüze katmak* ('кечани кундузга уламоқ') ибораси *gözüne uyku girmemek* ('кўзига уйқу кирмаслик', 'мижжа қокмаслик') иборасига тўла синонимдир. *İstanbul'u nasıl zapt edeceği düşüncesiyle Sultan Mehmed'in gözüne uyku girmezdi* [KRE.95]. Таржимаси: Истанбулни қандай забт этишини ўйлай-ўйлай Султон Маҳмаднинг кўзларига уйқу келмасди.

Бир синонимик қаторга бирлашувчи ибораларнинг миқдори ҳар хил бўлади: кўпчилик синонимик қаторлар икки ва, камдан-кам ҳолларда, уч ва тўрт иборани бирлаштиради. Масалан, 'бирига бир оғиз сўз айттирмаслик' *ağzını açtırmamak* ('оғзини очтирмаслик'), *tuşu bile dedirtmemek* (сўзма-сўз: 'ҳатто 'туршу'(тузлама) дейиш имконини бермаслик'), *ağzını dilini bağlamak* ('оғзителини боғламоқ') синонимик иборалари орқали ифодаланиши мумкин. Ёки 'ҳалол меҳнат эвазига кун кечирмоқ' маъносидаги *alnının teriyle kazanmak* ('пешона тери билан топмоқ'), *elinin ekmeğiyle geçinmek* ('қўли билан нон топиб яшамоқ') ва *helal süt emmek* ('ҳалол сут эммоқ') иборалари синонимик қаторни ташкил этади.

Синонимик қаторни ташкил этувчи ибораларнинг маъносини кўпинча бир сўз билан изоҳлаш мумкин эмас. Масалан, бетайин, ўз ақли билан иш тутмайдиган, ўз манфаати учун турли қиёфага кирувчи, хушомадгўй, лаганбардор кишиларнинг ҳаракатлари, муносабатлари *sorumsuzluk*, *dalkavukluk*, *yaltaklanma* дейилса-да, улар образли қилиб, *ipsiz sapsız* ('ипсиз, сопсиз'), *sağı solu belli değil* ('ўнги, чапи маълум эмас'), *kimin arabasına binse onun düdüğünü çalmak* ('кимнинг аравасига минса, унинг

хуштагини чалади'), rüzgar nereden eserse oraya dönmek ('шамол қаёқдан эсса, ўша томонга қарайди'), her eser rüzgara uymak ('ҳар шамолга мослашмоқ'), her havaya oynamak ('ҳар куйга ўйнамоқ'), suyu görüp balık, pusuyu görüp tilki olmak ('сувни кўриб балиқ, пистирмани кўриб, тулки бўлмоқ'), ölüyü görür ağlar, davulu görür oynar ('ўликни кўрса, ўйнайди, ноғорани кўрса ўйнайди') каби иборалар воситасида тавсифланади. Вазиятга қараб, ўз манфаатига тўғри келадиган шаклда иш тутмоқ, ҳатто бу йўлда пасткашлиқдан ҳам тоймаслик ауйа дауи демек ('айиққа тоға демек') ибораси воситасида ифодаланади: Kısa bir süre içinde olsa, belki auyua daui demek gerekir, dersin [КТ, 267]. Таржимаси: Бу тезда ўтиб кетадиган нарса, балки айиққа «тоға» дейиш ҳам керак бўлиб қолади.

Инсоннинг рухий ҳолати, масалан, жаҳл чиқиши, инсоннинг қисқа муддатга ўзини бошқара олмай қолиши akli başından gitmek (ақли бошидан кетмоқ), akli başından fırlamak (ақли бошидан учмоқ), çileden çıkmak, aklını kaçırmak (ақлини олиб қочмоқ), aklını kaybetmek, aklını yitirmek (ақлини йўқотмоқ), akli raydan çıkmak (ақли тўғри йўлдан чиқмоқ), akli şaşmak, aklını şaşırmak (ақли шошмоқ, нима қиларини билмай қолмоқ), aklının terazisi bozulmak (ақл тарозуси бузилмоқ), akli zincirini koparmak (ақли занжирини узмоқ) каби туркча ибораларда ифодаланади. Бу санаб ўтилган иборалардан akli başından gitmek ибораси akli başından fırlamak иборасининг, aklını kaçırmak ибораси эса aklını kaybetmek ва aklını yitirmek ибораларининг лексик вариантлари ҳисобланади. Akli şaşmak ва aklını şaşırmak иборалари эса ўзаро грамматик вариантларн ташкил этади. Akli başından gitmek, çileden çıkmak, aklını kaybetmek, akli raydan çıkmak, aklının terazisi bozulmak ва akli zincirini koparmak ибораларини ўзаро синонимлар деб ҳисоблаш мумкин. Лекин yüreğini boşaltmak – kalbini boşaltmak; yüreğini dökmek – kalbini dökmek, yüreği parça

parça olmak – kalbi parça parça olmak, yüreği yanmak – kalbi yanmak, yüreğini açmak – kalbini açmak, yüreği erimek- kalbi erimek ҳеч қандай шубҳасиз вариантланишга мисол бўлади.

Синонимликнинг критерийларини аниқ белгиламаслик туфайли яқин маъноли сўзларни синоним деб тушуниш хавфи туғилади. Масалан, gözdağı vermek ва gözünü korkutmak иборалари бир-бирига жуда яқин, ҳар иккисида ҳам ‘кўрқитмок’ маъноси мужассам. Чуқурроқ ёндашилса, биринчи иборадаги ‘кўрқитиш’ кўпроқ ‘кўрқитиш йўли билан огоҳлантириш’, иккинчисида эса ‘ҳеч қандай жисмоний таъсир кўрсатмасдан, ўз кучини намоиш қилган ҳолда руҳан кўрқитиш’ тушунилади. Бундай иборалар турк тилида талайгина бўлиб, уларнинг маъноларини тўғри тушуниб, ҳар бирини ўз ўрнида ишлатиш керак бўлади.

Инсоннинг ўз ҳаётида энг кўп бошидан кечирадиган кўркув ҳолатини ифодаловчи иборалардан бир гуруҳини синонимик қаторга киритиш мумкин. Бундай қаторга yüreği ağzına gelmek (юраги оғзига келмок), tüyleri diken diken olmak (туқлари тикан-тикан бўлмок), ödü patlamak (ўти (ўтақаси) ёрилмок) иборалари ва охиргисининг варианты ҳисобланган ödü kormak (ўтақаси узилмок) ва х. Ourduğum yerde bir gürültü уарасағим diye ödüm koryuyordu. Boş korku [Ç, 36]. Таржимаси: Ўтирган еримда бир шовқин кўтариб юбораман дея ўтакам ёриларди. Бекорга кўрққак эканман. Кўркув ҳиссини туйиш турк тилида esel teği dökmek (ажал тери тўкмок), ҳар доим ҳадиксираб, кўркиб яшаш kendi gölgesinden korkmak (ўз соясидан чўчимок), бир нарчасидан ажралиб қолишдан кўркиш post elden gider korkusu (пўстин қўлдан кетиш кўркуви) ва can korkusu (ўз жонидан кўркиш), postu kurtarmak (ўз (пўстини, терисини) кутқармок) ибораларида ўз ифодасини топган.

Турк тилида турлича шаклга эга ва умуман фарқли сўз ва бирикмаларни ўз ичига олган иборалар бир сўзга тенг маъно бериши мумкин. Мисол учун «ўлмоқ» (вафот этмоқ) феъли турк тилида қуйидаги синонимик қаторни ташкил этувчи ибораларда акс этади: Allah'ın rahmetine kavuşmak (Оллохнинг раҳматига эришмоқ), dünyadan mezun olmak (дунёдан чиқиб кетмоқ, яъни бу дунёдаги фаолиятини битирмоқ), “yuf borusunu öttürmüş olmak” (куни битмоқ).

Турк тилида содда ва қўшма гаплар шаклида бўлган айтимларда ҳам вариантланиш ва синонимия ҳодисаларига дуч келиш мумкин. Масалан, ‘Arkamı unlu gördün de, deĝirmenci mi sandın?’ (‘орқамни унли кўрдинг-у, тегирмончи деб ўйладингми?’) айтими ‘Kagaca kigaca gördün de, kuzgun yavrusu mu sandın?’ (‘Қора-кура кўриб, кузғуннинг боласи деб ўйлаясанми, мени?’) айтими билан ўзаро синоним бўлса, ‘Çekirdek çürükse, toprağın ne kabahatı var?’ (‘Уруғ чириган бўлса, тупроқнинг нима гуноҳи бор?’) айтими ‘Ekilen çürükse, toprağın ne kabahatı var?’ [BAAD] (‘Экилган чириган бўлса, тупроқнинг нима гуноҳи бор?’) айтимининг вариантини ташкил этади.

Синонимик қаторни ташкил этувчи ибораларга ўрнаклар: ağzına bir kemik atmak – ağzını yağlamak; astarı yüzünü geçmek - attığı taş vurduğu tavşana deĝmemek; başına taş etmek – başı üstünde taşımak; boyası meydana çıkmak – su yüzüne çıkmak – gün ışığına çıkarmak – kirli çamaşırlarını ortaya dökmek; eli kalem tutmak – mektep medrese görmek, mürekkep yalamış; gönül eğlendirmek – gününü gün etmek – hayat sürmek – hali vakti yerinde olmak; hırkayı başına çekmek – içine kapanmak – kabuğuna çekilmek; kanadının altına almak - kol kanat olmak; kefeni boynunda - kelle koltukta; tıngır elek tıngır taş - yerinde yeller esmek – cinler top oynamak; umutsuzluğa kapılmak — ümidini kesmek – hayal kırıklığına uğramak; göz açıp kapayıncaya kadar - kaşla göz

arasında – der demez; varını yoğunu yemek – (servetini) havaya savurmak ва ҳ.

Вариантлиликни ташкил этувчи ибораларга ўрнаклар: keyfini çıkarmak – keyif çatmak – keyif sürmek; boşa kürek sallamak – boşuna yorulmak – boşuna kendini yormak; sözlerini tartmak – sözlerini seçmek; söze karışmak – sözü ağzından almak – sözü kesmek; dereyi görmeden paçayı sıvamak – çayı görmeden paçayı sıvamak - suyu görmeden paçayı sıvamak; el sıvamak – kol sıvamak; beş para etmemek - ciğeri beş para etmemek; göz altına almak - yaka paça göz altına almak; her tarakta bezi olmak - her tarakta bezi var; iki eli yakasında olmak - iki eli boynunda olmak; kafa kaldırmak - baş kaldırmak; kalbini açmak - kalbini boşaltmak - kalbini dökmek; karıncayı bile ezememek - karıncayı bile incitmemek; kılına bile dokunmamak - kılına zarar vermemek; on elinde on marifet – on parmağında on marifet; sözünden caymak - sözünden dönmek; yedi kat yerin altına geçmek - yerin dibine geçmek ва ҳ.

Юқорида келтирилган мисоллар турк тилида вариантли ибораларнинг синонимик қаторни ташкил этувчи иборалардан сон жиҳатдан кўплигини кўрсатиб турибди. Бу ҳол тилда сўз синонимларининг бениҳоя кўплигидан далолат беради.

Хулоса қилиб айтганда, ибораларда асосий компонент ҳисобланган ўзаро синоним сўзлар ибораларнинг ўзаро синоним бўлиши учун етарли эмас, чунки улар иборанинг вариантларинигина ташкил этиши мумкин. Икки ёки ундан ортиқ иборанинг ўзаро синоним бўлиши учун иборадан чиққан бир бутун маъно муҳимдир. Бошқача айтганда, синоним ибораларнинг лексик таркибида бирор компонент айни шу сўз билан ифодаланган бўлиши мумкин. Аммо бунда иборалар таркибидаги бошқа-бошқа сўз билан ифодаланган компонентлар ўзаро синоним бўлмаслиги шарт. Акс ҳолда, бир иборанинг вариантларига тенг бўлиб

қолади. Иккинчидан, фразеологик синонимия ибораларнинг семантикаси билан боғлиқ ҳодиса бўлиб, лексик синонимия каби тилнинг кенг ифода имкониятларини яққол намоён этади.

Манбалар:

Ч – Гунтекин Р.Н., Чоликуши, М. Исмоилий тарж., Тошкент, 2002

BAAD - Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler, 2. cilt, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1996

Ç – Güntekin R.N., Çalikuşu, İnkilap Kitabevi, 38. Baskı, İstanbul, 1995

KRE - Koçu, Reşad Ekrem, Osmanlı Padişahları, Doğan Kitap, 7. Baskı, İstanbul, 2004

KT - K.Tahir, Kurt kanunu, İstanbul, 1983

S - Baysal F. Sarduvan, Can Yayınları, İstanbul, 1993

XX. - Турк тилидан амалий машғулотлар учун матнлар, тузувчи: Х. Ҳамидов, Тошкент, 2007, 69-78-бетлар

Илмий адабиёт:

[1] Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати, Тошкент, 1992.

[2] Ўша китоб, 5- бет.

ТУРК ТИЛИДА ҲУРМАТНИНГ УНДАЛМАЛАР ОРҚАЛИ ИФОДАЛАНИШИ

ХОЛИДА ИМОМОВА

Т а я н ч т у ш у н ч а л а р : хурмат категорияси, ундалма, турк тилида мурожаат, киритма конструкциялар.

Эътибор қаратилаётган масалалар:

Туркчада хурматнинг ундалмалардаги кўриниши.

Турк тилида хурматнинг киритма конструкциялар орқали берилиши.

Гапнинг бош бўлақларининг мослашувида хурматнинг ифодаланиши.

Турк тилида хурмат ўзига хос грамматик воситалар ёрдамида ифода этилади. Хурматнинг ифодаланиши гап курилиши, услубий воситалар билан боғлиқ. Гапларда хурматнинг ифодаланишида куйидаги ҳодисалар яққол кўзга ташланади:

1) Хурмат ундалмалар орқали ифодаланади.

2) Хурмат киритма конструкциялар орқали ифодаланади.

3) Хурмат эга ва кесимнинг мослашуви орқали ифодаланади.

Турк тилшунослигида ундалмалар алоҳида ажратиб ўрганилмаган [1]. Ундалмалар морфология бўлимида ундовларнинг ичида кўриб чиқилади [2]. Турк тилида ундалмалар “seslenme, hitap, eytiş” деб аталади. Турк тили грамматикаларида ундалмалар алоҳида ўрганилмаса-да, уларнинг маънолари хилма-хилдир. Муҳими шундаки, турк тилида хурмат ундалмалар ёрдамида жуда кенг қўлланилади. Ўзбек тилшунослигида ундалмалар синтаксис бўлимида жуда яхши ишланган. Ундалмаларда хурмат маъносининг ифодаланиши ўзбек тилида ҳам жуда кенг учрашига қарамай, бу соҳада тайинли бир иш яратилгани йўқ [3]. Шу ўринда биз турк тилида хурматнинг ундалмалар орқали ифодаланиш йўллари тўғрисида сўз юритмоқчимиз.

А) Турк тилида маълум ундалмалар, мурожаат сўзлари бўлган bey, hanım, bay, bayan, efendi, beyefendi, hanımefendi ўрни билан хурматни ифодалайди. Мурожаат чоғида,

расмий доира ва ёзишмаларда *bay* ва *bayan* сўзлари кенг қўлланилади. Эрақак кишига мурожаат этилганда *bay*, хотинларга эса *bayan* деб мурожаат қилинади. Оғзаки мурожаатда ҳам, ёзма мурожаатда ҳам уларнинг қўлланилиш ўрни бирдек. Улар гапда ҳурматни ифодаловчи асосий белги, компонент вазифасини ўтайди. Турк тилидаги *bay* сўзи ўзбек тилидаги “бой” сўзига тўғри келади, аммо уларнинг маъноларида, қўлланилув ўринларида ўзгачалик бор. Турк тилидаги *bay* ва *bayan* сўзлари ўзбек тилида “жаноб, хоним” шаклида қўлланилади. Масалан:

- *Sayın Bayanlar ve Baylar!* (Ҳурматли хонимлар ва жаноблар!)

Bay ва *bayan* сўзининг ўзига хос жиҳатларидан яна бири у нутқ жараёнида атоқли отларга қўшилиб, атоқли отдан олдин келиб, расмий доираларда ҳурмат маъносини ифодалайди:

- *Bay Ahmet! Bayan Zehra!* (Жаноб Ахмат! Зехра хоним!) Бу ерда аёл кишига мурожаатни ўзбек тилига таржима қилганда турк тилидаги оддий расмий ҳурматни кўрсатиб беришнинг иложи йўқ. Таржимада бу нарса чиқмайди. Уни “Зехра хоним” дея таржима қилишдан бошқа йўл йўқ. Таржимада нутқ жараёнига боғлиқ ҳолда самимий ҳурмат ифода этилади. Ана шундай ҳолатлардаги ўхшаш нукталарда бир оилага мансуб икки тилнинг фарқи яққол кўзга ташланади. Ҳатто бошқа-бошқа оилаларга кирувчи тиллардан қилинган таржималар бундан кўра осонроқ кечади. Буни қуйидаги мисолда ёрқин кўришимиз мумкин:

- Бой ота! Бу гапни бир айтдингиз, яна қайтариб гапирманг. (*Zengin Baba! Bu lafı bir dediniz, tekrar demeyiniz!*)[4].

Bay, *bayan* сўзлари ҳақида тўхталганда яна шуни таъкидлаш мумкинки, бу ундалма сўзлар ҳеч қандай

кўшимчаларсиз ишлатилганда оддий хурматни ифода этади. Энди *bu* сўзига -*im* эгалик кўшимчаси қўшилганда оддий хурматдан самимий расмий хурматга оғиш кузатилади:

Koruyucu sonunda: Bayım, affetsinler, ben bu köpeği öldüremem, dedi. (Бекчи охирида: Хожам, кечиринг, мен бу кучукни ўлдиролмайман, деди) [5].

Ўзбек тилида бу маънода “хўжайин” сўзи ҳам қўлланилади. Қизиғи шундаки, унга -им эгалик кўшимчаси қўшилганда бутунлай янги маъно келиб чиқади, у “турмуш ўртоқ, эр, умр йўлдоши” маъносини ифодалайди:

– Хўжайин уйда йўк эдилар (*Kocam evde değil*) (сўзлашувда).

Хурмат маъносини ифодаловчи яна бир ундалма сўз *beu* дир. Ўзбек тилида бу сўзнинг эквиваленти “бек” ёки “бег” дир. Турк тилида бу сўз ҳам ёлғиз ўзи ишлатилганда икки маънода оддий хурматни ифодалайди.

1) – *Beyley, musaadenizle kalkmak istiyorum.* (Жаноблар, рухсатингиз билан турмоқчи эдим). Эркакларга нисбатан хурмат ўрнида гапда қўлланиладиган ундалма.

2) – *Beu, saat kaç oldu?* (Хўжайин (дадаси), соат неча бўлди?) Энди *beu* сўзи матнда тубдан ўзгарди ва “турмуш ўртоқ, эр” маъносини англатади.

Ўзбек тилида ундалама сифатида қўлланилувчи “бек” ёки “бег” сўзи ўтмишда хизматчиларнинг ўз хўжайинларига мурожаатида тез-тез қўлланилган. Бундан ташқари бу сўз кўпроқ поэтик матнларда “хўжайин, турмуш ўртоғи” маъносини ҳам билдиради:

Бегим, сизни табиат расо қилиб яратган (Х. Худойбердиева).

Бу сўзнинг бой, топармон-тутармон, ишбилармон кишиларга нисбатан қўлланилган маъноси ҳам бор. Мана мисоли:

Давринг келса сур бегим, давронинг келса ур бегим

(Халқ мақоли).

Турк тилида хурмат маъносини ифодаловчи hanım сўзи “турмуш ўрток, рафика, болаларимнинг онаси” маъноларида қўлланилади:

- Hanım, geliyor musun? (Онаси, келаяпсанми?) Бу мисолда эркакнинг турмуш ўртоғига бўлган хурматини жуда нозик шаклдаги ифодасини кўриш мумкин. Шу сабабли бегона аёлга нисбатан hanım сўзи ишлатилганда эҳтиёткорлик талаб этилади ва асосан атокли исм билан бирга қўлланилади:

- Feride Hanım, dedi, bu gece ben dünyanın en adi bir adamı gibi hareket ettim (Фарида хоним, деди, бугун мен дунёнинг энг пасткаш одами қиёфасини кўрсатдим)

- Neye böyle uaptınız, Hatice Hanım? dedim (Нимага бундай қилдингиз, Хадича хоним? дедим)(Çalıkuşu, 170).

Ўзбек тилида турк тилидан фаркли равишда “хоним” сўзи ёлғиз ўзи ишлатилганда аёлларга хурмат ифодаловчи муружаат сўзи ўрнида ишлатилади:

Қудамиз Мирзакарим қутидорга ва қудачамиз хонимга етиб бориб маълум бўлғайким, бизлар бунда соғ-саломатдирмиз (А. Қодирий).

Шунингдек, муружаатда “хоним” сўзи “чиройли, келишган аёл” маъносида ҳам келади:

Хой-хой хоним йўл бўлсин,

Каерга йўргалайсиз?! (Кўшиқдан)

Турк тилида хурмат ифодалашади efendi сўзидан ҳам фойдаланилади. Таъкидланиши муҳим бўлган жиҳати, efendi сўзи ундалма шаклида икки хил кўринишда учрайди:

1) Эркаклар учун хитобни билдиради.

- Efendi! Allah'ın emriyle kızımı bana ver (Жаноб! Оллоҳнинг розилиги билан қизингизни менга беринг).

- Efendi! Bakar mısınız, lütfen? (Жаноб, қараб юборасизми, илтимос?!)

Ўзбек тилида “афанди” сўзи турк тилидан фарқли равишда хурмат маъносини билдирмайди, ундалма вазифасини ҳам бажармайди. Унинг маънолари:

а) “қизикчи, уддабурон, хозиржавоб” инсон, Хўжа Насриддиннинг ўзбекча сифати бўлиб келади. Насриддин афанди ёки афанди дейилади.

б) “Афанди” сўзи “латифа” маъносида ҳам ишлатилади. Бунинг сабаби, афанди барча латифаларнинг бош қахрамони бўлиб келади. Натижада қахрамон оти жанр отига айланган.

в) Ўзбек тилида “афанди” сўзи “содда, ишонувчан” маъноларида ҳам қўлланилади. Масалан, “Афандининг катта кичиги бўлмайди” дейилганда ўша маъно бор.

2) Турк тилида ундалма эгалик қўшимчаси *-im* билан бирга қўлланилиб,

а) расмий хурмат ифодалайди:

– Efendim, bakar mısınız? (Жаноб, бу ёққа қараб юборасизми?)

б) Мурожаатга жавобан сўзлашувда “шу ердан, лаббай, сизни эшитаман” деган маънода қўлланилади.

– Aysun! – Айсун!

– Efendim! – Шу ердан.

Ёки, телефон орқали мулоқотда:

– Aho! – Алё!

– Efendim! - Лаббай, эшитаман.

Ҳар икки шаклда ҳам турк тилида “efendim” ўрнига “buradayım (шу ердан)”, “buyurun (лаббай)” сўзларини ишлатиш мумкин. Аммо уларнинг даражаси бирдай эмас. Булар услубий жиҳатдан фарқ қилади. Ишлатилиши сўзловчининг маҳоратига боғлиқ.

в) “Efendim” сўзи турк тилида ундалма сифатида “севгилим” маъносида ҳам қўлланилади:

İki elim kanda olsa gelirim,

Yeter ki sen çağır beni efendim.

Aşktan öte bir tütüksün içimde
Her isteğin bir emirdir efendim...

(Икки қўлим қонда бўлса ҳам келаман,
Сен чақирсанг бўлганидир, севгилим.

Ишқдан ҳам юксак бир муродсан ичимда,

Ҳар истагинг бир амрдир, севгилим) (Селамий Шахин).

Ўзбек тилида “афанди” сўзи турк тилида учрамайдиган “ўқитувчи, муаллим” маъноларида XX асрнинг 50-йилларида кенг қўлланилган:

– Ким?

– Абдурасул! Халиги янги келган афанди бола ёнингдами? (П.Турсин)

– Ўқитувчи!

– Афандим!

– Юринг! Биз ўқишга келдик! (П.Турсин)

Beuefendi, hanimefendi ундалмалари эгалик қўшимчаларисиз қўлланилиб, хурматни юкорирок босқичда ифода этади.

– Hanimefendi, imzanız, lütfen (Хоним афанди, мумкин бўлса, имзонгизни олсам)(сўзлашувда).

– Buyurunuz hanimefendi, bir emriniz mi var? (Лаббай хоним афанди, бирон нарса сўрамоқчимисиз? (ёки вазиятга қараб “бирон нарса истайсизми?”)(Ў. 103).

– Beuefendi Hazretleri, müsaade buyururlar mı? Hanım kıza halisane bir nasihat vereyim (Бек хазратлари, рухсат берсангиз хоним қизга холисона бир насиҳат берсам)(Ў. 122).

– Affedersiniz beuefendi, birdenbire tanımadım efendim, dedim.(Кечиргайсиз жаноб, бирданига таний олмадим, дедим)(Ў- 308).

Бу сўз алоҳида қўлланилганда расмий хурматни юкорирок босқичга кўтариш билан бирга, ўрни билан, самимийликни ҳам билдиради.

Б) Атоқли исмларга bey, hanım, bay, bayan, efendi

сўзларини кўшиш оркали ҳам ҳурмат ифодаланади. Ушбу сўзлар атоқли отларга кўшилганда ҳурмат билан бирга самимийлик, яқинлик муносабатлари ҳам ифодаланади. Аммо бау, бауап сўзларининг қўлланилувида бу ҳолат кузатилмайди. Бау, бауап сўзлари атоқли отларга кўшилганда ҳам оддий расмийликдан бошқа муносабат йўқ.

Турк тилшуноси Ўсман Гўкер “бау, бауап” сўзлари хусусида шундай дейди: “Тилимизда “бау, бауап” сўзлари фақат мактуб конвертларида ва дубляж тилида қўлланилишининг сабаби, бу сўзларнинг унвон сифатида қўллашга ўнғай эмаслигидадир. Бу сўзларни сифат тарзида қўлаш ҳам қулай эмас. Тилимизда “Бау Али” дея мурожаат этиш қабул қилинмаган, “Али Бей” шакли тўғридир. Сабаби, турк тилида унвон билдирувчи сўзлар атоқли отдан кейин келади. Бугунги кунда “бау, бауап” сўзлари мактубларнинг конвертлари устидан ҳам тушиб қолиш арафасида. Бу сўзларнинг ўрнига “sayın” сифати қўлланила бошлади. Бу сўзларнинг турк тилига зидлиги сабабли Нуруллаҳ Атач ёқтирмайдиган кишилар ҳақида сўз юритганда “бау” сўзини, ёқтирадиган кишилар ҳақида сўз юритганда “bey” сўзини қўллаб, сўзга маъно фарқи беришга ҳаракат қилган” [6].

Бизнингча, буни бошқачароқ очиклаган маъкул. Турк тилидаги “bey” сўзининг ҳурмат маъноси “бау” сўзига караганда ёқимли ва самимийдир. Бу маъно “бау” сўзида кузатилмайди. Бу сўзларнинг маъноларидаги фарқ уларнинг илк маънолари ва келиб чиқиши билан боғлиқ. Уларнинг бир-бири билан қориштирмаслик керак [7].

– Nihat Bey, ziyaretçiniz var.

– Elif Hanım, bir dakika, bakar mısınız, lütfen?!

– Bay Nihat, ziyaretçiniz var.

– Bayan Elif, bir dakika, bakar mısınız, lütfen?!

(сўзлашувда)

Мисолларда кўринадиган маъно фарқларини таржимада ифода этишнинг имкони йўқлигини юқорида айтиб ўтган эдик.

Ўзбек тилида “бой” сўзи атоқли отларга икки хил кўринишда бирикади. Биринчиси хурмат маъносида. Масалан, Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романидаги асар қаҳрамони Мирзакаримбойнинг сифатини эслаш етарли.

Иккинчиси, атоқли отнинг бўлаги сифатида. Масалан, айрим ўзбек отларига бой сўзи кўшиб айтилади: “Муродбой”, “Хусанбой” сингари.

Яна beyefendi сўзи атоқли отларга кўшилганда самимийлик йўқолиб, фақат расмийлик ва бир оз кескинлик маъноси юзага чиқади.

Kenan Beyefendi, bu mektubu niçin yazdığımı anladığınız vakit hayret edeceksiniz (Кенан жаноблари, бу мактубни нима учун ёзганимни тушунганингизда ҳайратланасиз).

В) Турк тилида хурмат қариндош-уруғчиликка кирувчи сўзларда teyze, amca, beybaba, abla, kardeş, hemşire, dede, ninne, evlat, yavru, oğul, kız орқали ҳам ифодаланади. Бу ўринда мурожаат катталарга қаратилганда эғалик кўшимчаси кўшилмайди. Кичикларга мурожаатда эса албатта эғалик аффикси бўлган -im кўшилиб, самимий хурмат кўрсатилади.

– Ağa, benim de bir sevgilim var...(- Ака, менинг ҳам сеvgилим бор...)(S.Y.72)

– Ninne, söyler misiniz adresi? (- Буви, манзилингизни айтиб юборасизми?)

Kırık bir dolaba dayanmış, boynunu бүkmüş, mavi gözlerinde ağır bir melal ile beni dinliyordu.

– Devam et yavrum, devam et, rica ederim, dedi. (Синган шкафга суянган, бўйнини буккан, мовий кўзларида оғир бир ҳорғинлик билан мени тинглар эди:” Давом эт болам, давом эт, илтимос қиламан ” - деди) .(Ç-242).

Г) Хурмат модал сўзлар орқали ҳам ифодаланади.

Модал сўзлар билан ҳурмат ифодаланганда эркалаш ва кичрайтириш маъноларини беради:

İhtiyar doktor, heyecanla yerinden fırladı:- Ne söylüyorsun, yumurcak, bu ne? (Ёши бир жойга бориб қолган доктор ҳаяжон билан сакраб турди: - Нималар деяпсан муштумча, нима бу?) (Ї-355)

- Peki küçük, peki. (Хўп кичкина, хўп.)

- Elmas kızım, yemek vakti geldi, sofrada bir kaç misafirimiz var, sizi bekliyor (Олмос кизим, овқат вақти бўлди, дастурхон атрофида бир неча меҳмонимиз бор, сизни кутишаяпти)(Ї.293).

“Benim sarı çiçeğim” diye başlıyordu (“Менинг сарик гулим” дея бошланар эди) (Ї.107).

Д) Қариндош-уруғчиликка тегишли сўзлар ва модал сўзларга -сіғим, -сіғим, -сиғум ва -им, -им, -им, -үм аффиксларини қўшиш орқали ҳурмат ифодаланади. Қариндош-уруғчиликка тегишли сўзлар ёрдамида ифодаланган ҳурмат кўпинча тегишлилик, карашлиликни билдиради. Бунда сўзловчи мурожаат қилаётган кишининг ўрнини, яқинлигини, туғишганлигини билдириш учун эмас, балки самимий ҳурмат билан бирга эркалашни ҳам билдириб, kuzum, gülüm, yavrum, oğlum, kızım, ninneciğim, kardeşim шаклларида қўлланилади.

Karıdan gireceğim vakit Hatice Hanım kolumu yakaladı:”Dur kızım” dedi (Эшикдан кирадиган вақтим Хадича хоним қўлимдан тутди: “Тўхта кизим” деди) (Ї.168).

- Bir şey değil, kızım, bir şey değil, ehemiyetsiz bir sinir nöbeti, geçer yavrum... (Ҳечқиси йўқ кизим, арзимайдиган нарса, аҳамиятсиз бир асаб касаллаги, ўтиб кетади кўзичоғим) (Ї.347.)

- Hemşireciğim, efendi size göz koymuş, sizi almak için beni boşamağa kalktı (-Сингилжоним, хўжайинимнинг кўнгли сизга тушибди, сизга уйланиш учун мен билан

ажралишмоқчи) (Ї.284).

- Allah esirgesin, abasıđım, kendimi kuyuya atarım (Худо асрасин опајоним, ўзимни чуқурга ташлайман) (Ї. 211).

Е) Унвон (лавозим) лар *öğretmen, patron, hoca, mudur, büyükelçi, sultan* сўзлари таъкидланиб, мурожаат этишда ҳам ҳурмат ифодаланади.

– *Öğretmenim, biz size gülüşmedik* (Муаллим, биз сизга кулмадик). Бу ерда ҳам кейинги мисолларда ҳам ўзбек тилидаги таржимада турк тилидаги *-im* эгалик кўшимчаси ифода этаётган ҳурмат маъносини ифода эта олмадик. Сабаби, ўзбек тилида унвоннинг ифода этилишининг ўзида расмийлик бор. Расмийликка *-im* эгалик аффиксининг кўшилиши орқали самимийликнинг ҳам ифода этилиши фақат турк тилига хос услубдир. Бу ўзбек тилида учрамайди.

– *Hocam, bir şey sorabilir miyim?* (Домла, сиздан бир нарса сўрасам майлими?)

– *Patron, size arz edecek şeylerim vardı* (Хўжайин, сизга маълум қилишим (тақдим этишим) керак бўлган ҳужжатларим (маълумотларим) бор эди).

– *Yüzbaşım, bu muallime İstanbullu* (Капитан, бу муаллима Истанбуллик) (Ї.203).

– *Semra Sultan, neredesiniz, mümkünse görüşmek isterim.* (Семра Султан, қаердасиз, мумкин бўлса, гаплашмоқчиман). ” *Sultan* “ унвони усмонийлар давридан қолган бўлиб, подишоҳларнинг ўғил ёки қизлари, онаси ва турмуш ўртоқларига берилган унвон саналади. Бугунда туркларда ўта бадавлат хонадон бекаларининг исмларига кўшиб айтилади [8].

Расмий услубдаги хоҳ сўзлашув, хоҳ матндаги ундалмалар сўзлашув услубидаги ундалмалардан бир оз фарқ қилади.

А) Ҳурмат от ва сифат туркумига хос *bay, bayan, sayın, saygıdeğer, Zatı alileri, muhterem, değerli* сўзлари ундалма

бўлиб келиши орқали хурмат ифодаланади. Бундай хурмат, одатда, расмий муомалада учрайди.

Cumhurbaşkanı Zatı alileri! Sayın Bakan! Saygıdeğer Misafirler! Muhterem Öğretmenler! Değerli öğrenciler!

Б) Бизга маълумки, расмий муносабатда хурмат ўзига хос бир кўринишда ифода этилади. Расмий муносабатда, ўрни билан, aziz, kardeş, meslektaş, sevgili сўзларидан ҳам фойдаланилади. Бироқ бундай хурмат бошқа ўринлардаги хурматдан ажралиб туради. Чунки, расмий мурожаатда бадийлик йўқ.

– Azizim, büyük projelerim var. Her şeyi yıkıp yeniden yapacağım.(Ç-208)

– Aziz Kardeşim! Sevgili Ahmet Bey! Meslektaşım Cengiz Beyefendi!

Юқорида ундалмаларнинг гапда хурмат ифодалашда катта аҳамиятга эга эканлигининг гувоҳи бўлдик. Бу масала турк тилшунослигида алоҳида бир тадқиқот объекти бўлуви мумкин.

Адабиёт:

[1] *Gencan T.* Dilbilgisi. İstanbul. 1971, 402- 403 s.

[2] *Hengirmen M.* Türkçe Dilbilgisi. Ankara. 1995, 198 s.

[3] Ўзбек тили грамматикаси II, Фан нашрети, Тошкент, 1976.

[4] Ўзбек тилининг изоҳли луғати I, Рус тили нашрети, Москва, 1981.

[5] *Ediskun H.* Baha Dürder. 'Bizim Okuma'. Remzi Kitabevi. Ankara caddesi, 93- İstanbul, 69.s.

[6] *Göker O.* Uygulamalı Türkçe Dilbilgisi. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.1997, s.37.

[7] *Имомова Х.* Турк тилида ва сўзларининг хурматни ифодалашдаги вазифаси. Филология масалалари. Илмий методик журнал 2007/1(14) Т. 2007

[8] *Türkçe Sözlük 1, Türk Tarih Kurumu Basım Evi.* Ankara, 1988.

МАҚОЛАЛАРНИНГ ЭГАЛАРИ ТЎҒРИСИДА

Алимбеков Адхамбек – 1955 йилда туғилган. Филология фанлари номзоди. Ўзбекистон Миллий университети Факультетлараро ўзбек тили ва туркология кафедрасининг доценти.

Иброҳимова Шаҳиња Бобохоновна – 1974 йилда туғилган. Тошкент Давлат Шарқшунослик институти Туркиёт кафедрасининг катта ўқитувчиси.

Имомова Холида Камоловна – 1968 йилда туғилган. Тошкент Давлат Шарқшунослик институти Туркиёт кафедрасининг катта ўқитувчиси.

Омонов Қудратулла Шарипович – 1972 йилда туғилган. Филология фанлари номзоди, доцент. Тошкент Давлат Шарқшунослик институти Туркиёт кафедрасининг мудири.

Рустамий Алибек – 1931 йилида туғилган. ЎзР ФА академиги, филология фанлари доктори, Тошкент Давлат Шарқшунослик институти Туркиёт кафедрасининг профессори.

Рустамий Салимахон – 1962 йилда туғилган. Филология фанлари номзоди, Тошкент Давлат Шарқшунослик институти Мумтоз филология кафедрасининг доценти.

Содиқов Қосимжон Позилевич – 1954 йилда туғилган. Филология фанлари доктори, профессор. Тошкент Давлат Шарқшунослик институти Мумтоз филология кафедрасининг мудири.

Холманова Зулҳумор – филология фанлари номзоди, Ўзбекистон Миллий университети Умумий тилшунослик ва компьютер лингвистикаси кафедрасининг доценти.

Ҳамидов Хайрулла Худоёрович – 1963 йилда туғилган. Тошкент Давлат Шарқшунослик институти Туркиёт кафедрасининг катта ўқитувчиси.

МУНДАРИЖА

Сўз боши

Биринчи бўлим. Манбашунослик ва адабиётшунослик

Қ. Содиқов. Буюк ипак йўли ва илк ўрта асрларда Марказий Осиёда кечган тарихий-маданий жараёнлар 4

Қ. Омонов. Илк ва ўрта асрлардан қолган расмий матнларнинг таснифлаш масаласи 19

А. Рустамий. Навоийнинг мавлиди тўғрисида 26

А. Алимбеков. Тарик Буғра асарларида тарихий шахс тимсоли.....42

Ш. Иброҳимова. Интерьер таржимасида миллийликни ақс эттириш масалалари.....50

Иккинчи бўлим. Тилшунослик

С. Рустамий. Маҳмуд Кошғарий услубида балоғат етуклиги масаласи.....65

З.Холманова. “Бобурнома”даги айрим туркий сўзлар семантикаси.....72

Х. Ҳамидов. Туркча ибораларда синонимия ва вариантлилиқ.....80

Х. Имомова. Турк тилида ҳурматнинг ундалмалар орқалиқ ифодаланиши.....92

Мақолаларнинг эгалари тўғрисида

Қайдлар учун

Қайдлар учун

ТУРКШУНОСЛИК ТАДҚИҚОТЛАРИ
БИРИНЧИ КИТОБ

Техник муҳаррир: **Н. Раҳматуллаев**

Босишга 2008 йил 2 январда рухсат этилди.
Бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$. Офсет босма. Офсет қоғози.
Шартли босма тобоғи: 6.75. Сони: 200 та.
113-буюртма.

«Нур полиграф» МЧЖ босмахонасида чоп этилди.
100128, Тошкент ш., 3. Қобулов кўчаси, 19-уй.